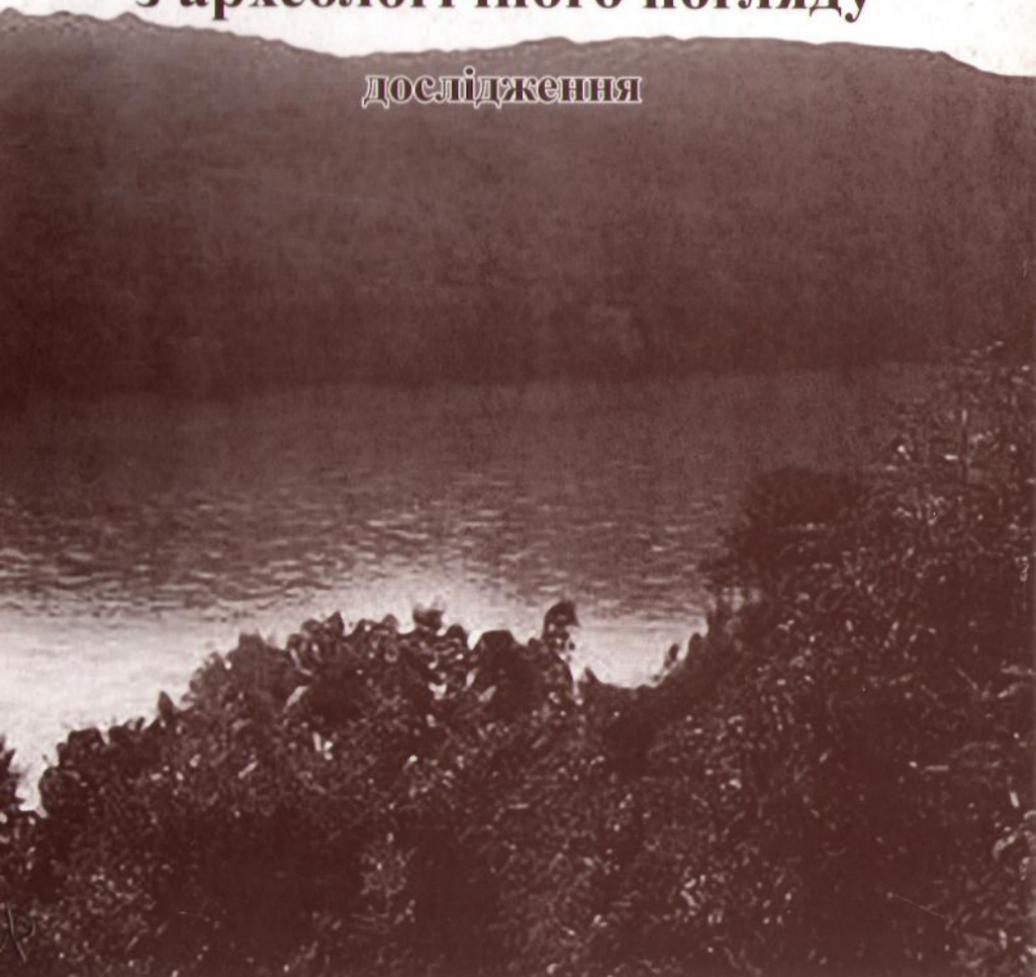

Адам Гонорі Кіркор

ПОКУТТЯ

з археологічного погляду

дослідження

Кіркоп А. Г.

БКК
К43
842КРБ

Покуття

з археологічного погляду

(1874 р.)

Дослідження

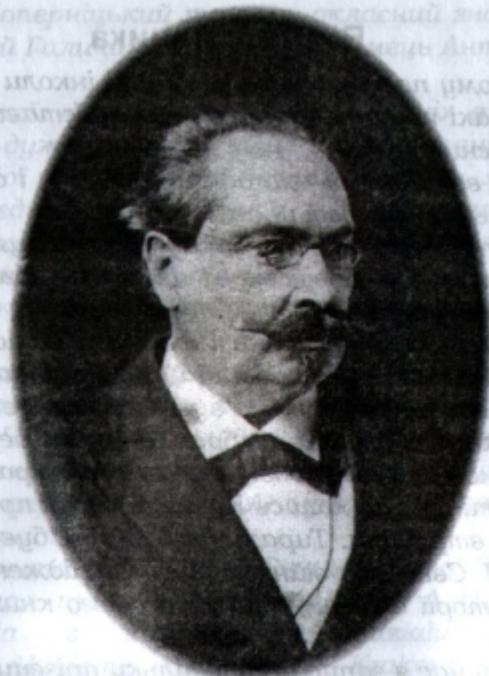
Кіркоп Адам Готтлоб (1818 або 1819–1886) — польський археолог, етнограф, публіцист, діяч на Магдебурзі, член Східно-прусської Мусівської і Вілненської сім'ї, член Варшавського товариства. Він займався згуртуванням археологічних матеріалів, зокремові, як членом-кореспондентом Товариства археологічного Товариства. Від 1873 року він був членом комісії в Кракові, яка займається розкопками і захороненнями курганів у Закарпатті. Він займався також розкопками курганів у Закарпатті та в інших місцях. Він займався також розкопками курганів у Закарпатті та в інших місцях.

Окрему розвідку про «Покуття з археологічного погляду», видану Видавничо-поліграфічне товариство «Вік» Коломия 2009

Долі книжок, як і людей, бувають різніми. Майже всі примірники праці вченого Адама Кіркора були знищені гітлерівцями в часі Другої світової війни. Дивом знайдене і перекладене з польської археологічне дослідження Покуття XIX ст. містить надзвичайно цікаві відомості про частину українських земель між Дністром і Прутом, людей, що їх заселяли.

Багато фактів свідчать про щире любов ученого до Покуття і повагу до покутян, чимало викладеного в книжці-дослідженні носить сенсаційний характер.

Видано в рамках обласної програми
підтримки українського книговидання.

Кіркор Адам Гонорі (1818 або 1819–1886), археолог, публіцист, видавець. Народився на Могилівщині, імовірно в Сливині, учився в Могилівській і Вільнюській гімназіях. Спочатку проживав у Петербурзі, де зайнявся журналістикою, потім повернувся до Вільно, був членом-кореспондентом Імператорського Археологічного Товариства. Від 1873 р. – керівник секції розкопок Археологічної комісії в Кракові. Найважливіші його розкопки – захоронення лужицької культури в Мокришові, захоронення курганів у Заклічині над Рабою та ін. Під час пошукових робіт у східній Галичині займався штучно створеними тротами, які вважав місцями прадавніх культових відправ. Окрему розвідку присвятив Покуттю – «Покуття з археологічного погляду», видану в Кракові 1876 р.

Від упорядника

У нашому повсякденному житті інколи трапляються якісь такі події, випадки чи збіги обставин, які потім важко пояснити.

З його величності «випадку» почалось і друге життя цієї унікальної наукової праці.

А все починалось так. Років з п'ятнадцять тому колишній директор Львівського центрального державного історичного архіву Орест Мацюк, який на той час працював над книжкою «Замки і фортеці Західної України», розпитував мене про городища, фортифікації, форталіції: чи є щось ще збережене в районі Городенки? По Тишківцях, Вікну і Чортівці я зібрав ці дані й передав йому. І ось у розмові з ним я довідався, що найкраще городища на Покутті описав колись Кіркор. Але ця праця, напевно, назавжди втрачена. Тираж цієї книжки був дуже малий. Під час II Світової війни, через дослідження Кіркором ранньої історії слов'ян, майже всі його книжки знищило тестано.

На той час я записав собі тільки прізвище автора та назву праці. А нещодавно побачив посилання на працю А. Г. Кіркора, які робили відомі прикарпатські учені. На жаль, більшість із них були взяті з праць Оскара Кольберга «Pokusie» т. I-IV (Krakow 1882-1889) та Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwow. – 1918 Богдана Януша (Карповича). Ніхто навіть не знав імені Кіркора.

І ось, опрацьовуючи в серпні 2006 року в архіві Давніх актів у Варшаві архівні матеріали до книжки «Град над Сагою» (Літопис Чортівця), я вперше довідався, що власником Чортівця в другій половині XIX ст. був Владислав Пицибиславський. Був він відомим археологом та «консерватором» – охоронцем старожитностей Галичини. У цієї багатої, відомої та впливової людини свого часу проживали світила тогочасної науки: Оскар Кольберг, учасники археологічної експедиції в 1874 р. під керівництвом відомого литовського ученого, археолога Адама Кіркора, док-

тор Ізидор Коперніцький та першокласний знавець старожитностей Галичини баварський німець Антоні Шнейдер.

Під час моїх досліджень в архіві Давніх актів, крім усього, мене дуже цікавило місце розташування та вхід до знаменитої чортовецької печери «Гелена», яка, за переказами, з'єднувала Чортовець з городищем у Ісакові. Це 13-17 кілометрів. Про цю печеру згадували О. Кольберг, А. Грушецький, А. Ком, К. Мегліс, Б. Януш та Я. Пастернак. На жаль, вони писали про неї дуже коротко.

В архівному господарстві Польщі вся робота чітко зорганізована. За якихось кілька годин я вже знав, де розміщена в Чортівці ця печера! Матеріали про неї зберігались у Варшавській науковій бібліотеці. І тут успіх, ця печера була описана в праці А. Кіркора «Покуття. З археологічного погляду. 1874 р.»

І ось я в читальному залі. Сталося диво! Я тримав у руках оригінал праці А. Кіркора. Kirkor A. H. Rozprawę isprawozdania z posiedzenia wydziału historyczno-filosoficznego Akademii umiejętności. – Krakow, 1876. – Т. 5. – S. 209-315. На сторінках 209-315 і був цей опис Покуття.

Працівники читального залу розповіли, що тираж був дуже малим. І під час війни майже всі примірники були утрачені. На території Польщі збереглися одиниці. І один з примірників – у Варшаві – єдиний оригінал на всі наукові інституції та архіви.

Стало зрозуміло, чому ця праця раніше не стала доступною нашим дослідникам.

А далі було зроблено ксерокопії цього матеріалу. До речі, поляки самі казали: «Богдане, бери, це – ваше». Я оплатив усе, подякував і привіз цей матеріал в Україну. І тут з групою однодумців ми вирішили перевидати цінну працю.

Насамперед я щиро вдячний своєму колезі з Городенки, безкорисній та щирій людині п. Володимирові Никифоруку, який організував переклад з польської.

Далі почались пошуки біографії А. Кіркора та учасників його експедиції, їхні фото і т. д. Навіть біографію Владислава Пишибиславського, який народився в нашому Джуркові, проживав у Чортівці та Уніжі, довелося збирати по крупинках.

З біографіями інших учасників експедиції теж було непросто. Відчувалось і якесь неприхильне ставлення тодішніх польських властей і до керівника експедиції на Покуття, литовського вченого, археолога Адама Гонорі Кіркора.

Нам вдалося все-таки зібрати майже всю необхідну інформацію.

Сучасна археологічна наука пішла далеко вперед. Можливо, праця А. Кіркора містить багато описового матеріалу, в ній використані терміни, які вже не вживаються, не всі знахідки продатовано. Але подивіться, як цікаво, на високому професійному рівні все тут систематизовано. Ні до А. Кіркора, ні після нього так не зробив ніхто.

Без сумніву, автор ставить зі щирою повагою до покутян. Праця написана з великою любов'ю до краю і його мешканців. Також ми повинні завдячувати А. Кіркору за описи пам'яток, які були на Покутті, але не дійшли до нашого часу. Першоджерельна база в цій праці просто чудова.

Надіюсь, що ці матеріали стануть у пригоді майбутнім дослідникам, студентам, молоді, усім небайдужим, які цікавляться історією рідного краю.

Богдан Купчинський

Вступ

Згідно із завданням Археологічної комісії Академії кваліфікації я відвідав мальовниче Покуття для того, щоб дослідити місцеві стародавні пам'ятки. Для повного, вичерпного вивчення цього надзвичайно багатого на старовинні пам'ятки краю не вистачило п'ятитижневої екскурсії. Отож, коли загалом про Покуття знаємо дуже мало подробиць, а з погляду археології зовсім не маємо інформації, я вважаю, що ці мої спостереження принесуть користь майбутнім дослідникам.

Моєю метою було ближче ознайомитися з розміщеною на окраїні частиною Галичини і дослідити, які старовинні пам'ятки тут розміщені. Внаслідок цього довелося відвідати 24 населені пункти в таких повітах: Тлумацькому, Городенківському, Снятинському і Коломийському.¹

Звідки з'явилася назва *Покуття*? Конкретну відповідь на це запитання не можуть дати. Одні вважають, що вона походить від назви міста *Кути*, що межує з Буковиною, пояснюючи це тим, що землі Речі Посполитої сягали *по* – *Кути*. Але річ у тому, що це суперечить дійсності. Кути, як місто чи селище, постали набагато пізніше від загальної назви, яку мала ця частина краю, тобто *Покуття*. Інші дослідники доводять, що Покуття означає край *гут*. Гутами, а пізніше *солевими банями* і *жупами*, називали у нас солеварні, які в цьому краю є найдавнішими.²

Не було б перебільшенням, коли б походження назви ми шукали в далекому минулому, в дохристиянський період. Відомо, що у

¹ Населені пункти, в яких я побував: м. Хотимир та фільварок *Ігриця* (власність Григора Лукасевича), *Жабокруки* (пароха Левицького), *Живачів* (Зерегевичів), *Ісаків* над Дністром (Михалевича, Думки і Блаткевича), *Підвербці* (Лукасевича), над Дністром; *Чортовець* (В. Пишибиславського), *Вікно*, *Вербовець*, *Торговиця*, *Топорівці*. *Підвисоке* (Д. Абрамовича), *Русів* (Й. Теодоровича), *Польовий Ясенів* (С. Кшиштофовича), *Микулинці* над Прутом (Шнірха), *Снятин* (повітове місто), *Лужани* (на Буковині), *Коломия* (повітове місто), *Ценява* (Сивіцького), *Велика Кам'янка* (Вартгерисевича), *Обертин* (місто), *Балахорівка*, *Коршів* (З. Кшечуновича).

² Так твердить автор статті під назвою «Dzieje księstwa Trembowelskiego i Dźwignrodzkiego» (Czasopismo naukowe. – 1829. – Зошит 4. – С.3.).

слов'ян хатнім ідолом був *Покуть*, якого ставили в *куті*³. До сьогодні в багатьох населених пунктах на Русі, під час хаутур чи радауніці⁴, тобто трапези на честь померлих, першу ложку страви господар кидає в *кут* для небіжчиків. У русинів на Підліссі в процесі весільного обходу князь з боярами прибувають на конях і після привітань та благословення обходять з молодою тричі навколо столу, кожного разу кланяючись *кутові*: бо тут стояв завжди хатній ідол *Покуть*, якого таким способом вшановували.

На всій території Русі *кут* відіграє важливу роль. Так, як колись у *куті* ставили скульптуру ідола, так і сьогодні по *кутах* ставлять ікони, перед якими запалюють лампадки. У краї, який зберіг більше, ніж інші, старовинних поганських пам'яток, не тільки в назвах скель, гір, нив, ущелин і т. д., але і в скульптурах, що уціліли, інші – зруйнував час, людська пам'ять зберігає легенди про божків *Покуття*, яких поглинули багна, трясовини лісів, які колись простягалися на кількасот миль і збереглися до сьогодні під назвою *Хоросна*; в краї такому, де поганська культура настільки закоренилася, що назвати його могли на честь шанованого всіма ідола *Покутя*. Кінець кінцем, це тільки наше припущення, на підтвердження якого не маємо жодних доказів.

Визначити конкретні межі *Покуття* не можна. Це та частина південної Галичини, до якої входять такі повіті: Станіславський, Городенківський, Тлумацький, Снятинський і Коломийський. Однак деякі дослідники, наприклад Бельовський, відносять до *Покуття* Галич, територію за Коломиєю, що межує з Буковиною. Сюди також відносять і території східної частини гір, заселені гуцулами, та західної, від річки Лімниці й Чорного лісу аж до джерела Дністра, де проживає населення бойків. Хоч гуцули і бойки мають свої характерні особливості, з погляду мови і навіть одягу не дуже відрізняються від мешканців *покутських* низин і всього Поділля. З півночі *Покуття* відділене від інших частин Галичини Дністром; з південно-східного боку простягається до славної Чорногори, яка на відстані трьох миль межує з Угорщиною; на сході – до Пип-Івана; на заході – до Говер-

ли, найвищої вершини. *Покуття* також має кордон з однієї сторони з Волощиною⁵, а з другої впирається в глухий кут Угорщини і скелі Семигороду. Карпати разом із Чорногорою, наче вінком, оточують його.

Оскільки вся територія *Покуття* прекрасна і родюча, то й головні річки потрібно віднести до найкрасивіших. Річками *Покуття* є: Дністер, Прут, Чорний Черемош і Білий Черемош, який відмежовує *Покуття* від території, заселеної волохами.

Біля півніжжя північної частини Карпат, у горах Медобожа, чи Бескид, пульсують джерела мальовничого Дністра (стародавні назви – *Тірас* або *Данастріс*), який в'ється, викручується, в результаті чого утворює обширні півкола, а потім знову розтягується стрічкою. Таким чином, довжина цієї річки на території Галичини сягає 60 миль, а далі пливе 113 миль територією Росії (України, ред.) аж до Чорного моря, куди він впадає.⁶

Прут випливає із західного півніжжя Чорногори. Спочатку це бурхливий гірський потік на 10 сажнів завширшки і 2 стопи завглибшки, своїми викрутасами підкреслює особливий, мальовничий краєвид околиці, як це бачимо в красивому Микуличині, а потім під Дорою, утворюючи чудовий водоспад. На відстані 25 миль від свого початку річка вже має 80 сажнів завширшки і де-не-де 15 стоп завглибшки. Береги Пруту всюди надзвичайно гарні.

З-під гори Плетениці, за кілька миль від джерела Пруту, випливає Чорний Черемош, а трохи далі на півмилі, з-під гори Гнетези, Білий Черемош.

Ці кілька вступних слів ми вважали за потрібне подати для тих, хто не знайомий з *Покуттям*. А зараз переходимо власне до нашого дослідження.

Ці кілька вступних слів ми вважали за потрібне подати для тих, хто не знайомий з *Покуттям*. А зараз переходимо власне до нашого дослідження.

⁵ Загальна назва населення Придунайських князівств і Трансильванії, з якого в другій половині XIX ст. сформувалися румунська та молдавська нації. (Примітка наша).

⁶ Його ширина біля Розвадова — 14 сажнів, під Окопами — 140 сажнів. Найбільша глибина становить 12 стоп. З лівого берега в Дністер впадають: Ширець, Свір, Золота Липа, Липа, Коропець, Стрипа, Серет і Збруч; з правого берега: Стрий, Свіча, Лімниця, Золота Бистриця і Чорна Бистриця.

³ Див. «Lud Lukasz Golebowski», Т. II, 97.

⁴ Свято православних та греко-католиків у дні Великодня, коли люди приносили на могили їжу і молились за мертвих. У Білорусії це дев'ятий день після Пасхи (вівторок). (Прим. наша).

Первісні часи з епохи кам'яного віку, кістки велетенських тварин, печери

Для первісних мешканців на Покутті були всі умови для існування. Були вони ще кращими, ніж на інших територіях, хоча й там знайдено докази, що засвідчують перебування первісних людей. На Покутті вони мали багаті на звірину ліси, річки, озера, стави, що постачали їм найрізноманітнішу рибу; мали навіть високі, просторі печери, яскині, які найчастіше були біля берегів річок чи озер.

Жодна з покутських печер до сьогодні не досліджена, ніхто не знає, що криється в їхній середині. Але й поза межами цих яскинь знаходимо сліди проживання людей у первісний період: кам'яні, кремінні й навіть керамічні знаряддя. Існують також докази, що велетенські допотопні тварини мали тут свої лігва. Я чув багато розповідей про те, що знаходили кістки цих тварин у різних місцях; однак згадаю тільки ті, в правдивості яких переконаний. Так, над Прутом, у селі Глиниці Микола Теодорович знайшов величезні кістки, які відіслав до Відня. Над Дністром, у селі Долина, за Ісаковом, біля берега знайдено велику кістку, яку вважають зубом мамонта. Цей зуб на сьогодні в повітовому місті Тлумачі, у директора місцевої фабрики Теодора Брета.

На живачівських полях (при дорозі із Жабокрук) є торфовище, площа якого становить 15 моргів. Назва *озерище* збереглася до сьогодні, на окраїні маєтку *Озеряни*, що належить до Тлумацького панства. 14 років тому на цьому торфовищі під час копання рову натрапили на велетенські кістки, які, на думку дослідників, належать мамонтові. Ці кістки забрав із собою пан Плевінський, старанно їх зберігав у своєму маєтку Пилипівці (Заліщицького повіту) над Дністром. Д. Плевінського вже немає серед живих, але де поділася цінна знахідка, невідомо. Завдяки особливим старанням пана Григора Лукашевича, землевласника Хотимира, ми відшукали хлібороба із Живачева Андрія, який брав участь у роботах, був присутній під час виявлення, за його словами, на глибині одного метра, цих кісток. Він також додав, що трохи глибше були підвалини з дубового, вже прогнилого, дерева.

А зараз розповімо про найголовніші печери, які ми відвідали.

У Тлумацькому повіті, на схід від міста Хотимира, є скеляста вапниста гора, яка називається *Триголова*, або *Триголоватка*. У ній є велика печера зі ставком, з якого випливає потічок. Розділившись біля підніжжя скелі, цей струмок тече далі й впадає в ставок *Гоцубине*. Сьогодні ввійти до печери неможливо – вхід завалений брилами, каменюками. Очевидці оповідають, що тоді, коли ще каміння зі скелі не довбали, ввійти було легко. При видобуванні середині печери каменю, яким було закидане дно, знайдено на глибині трьох метрів людські черепи й кістки. Де вони ділися, ніхто мені не зміг розповісти. Кістки, виявлені під час розбиття каміння (деякі з них були геть закам'янілими) і подаровані мені Кастаном Лукашевичем, я віддав до академічного музею.

Недалеко від цієї печери є скелястий, зарослий чагарниками обрив, що називається *Лісок*. Під ним також розміщена печера, через яку пропливає згаданий струмок. До цих двох печер ще повернемося, коли поговоримо про городища.

У самому Хотимирі, одразу за садом, на схід від двору та на захід від курганів, про які теж будемо згадувати, здійснюються мальовничо вгору паралельно одна до одної дві великі скелі, розділені вузьким переходом, наче коридором. У кінці однієї зі скель є великий отвір завширшки п'ять метрів, що веде до печери, але він закиданий великими кам'яними брилами. Через кілька десятків кроків знову починаються скелі, а за ними багато років тому було озеро, назва якого збереглася – *Цупове*. Тепер на цьому місці маємо торфовище, де, як засвідчують місцеві мешканці, знаходили кілки.

До місцевостей, в яких є найцікавіші старовинні пам'ятки, необхідно віднести село Ісаків над Дністром Городенківського повіту. Про них (про пам'ятки) згадуватимемо ще неодноразово, а зараз хочу написати кілька слів про ісаківські печери. Зійшовши із, так званого до сьогодні, Замчиська до балки біля берега Дністра, бачимо відшаровані високі, надзвичайно стрімкі скелі. Одна з них називається *Дірява Говдія*, в якій на дуже високому рівні знаходяться три печери з великими отворами. Навіть до найнижчої з них дуже тяжко дістатися. Одразу при вході бачимо, що вона доволі простора, висока, наче спеціально зроблена кімната. Тут так багато каміння та намулу, що, здається, немає жодних слідів, які б вказували на зв'язок з вище розташованими печерами. Однак таки є. Це ми побачили.

чили, коли запалили багаття – дим густими клубами пішов з отвору, розташованого на п'ять метрів вище. Поблизу розташована ще одна скеля, яка називається *Гостра Говдія*. Між *Дірявою* і *Гострою* є вхід до ще однієї печери, яку в народі називають *Черняк*. Сьогодні вона закидана уламками, кам'яними брилами, однак люди пам'ятають, що вона мала довгі, широкі коридори. З народних розповідей відомо також, що ця яскиня була з'єднана з чортовецькою печерою.

Чортовець розташований за декілька миль від згаданого місця. Тяжко припустити, щоб на такій відстані вони мали зв'язок. Народні легенди завжди мають якусь основу, тому ми розуміємо, що в Чортівці мусить бути печера. Власник Чортівця Владислав Пшибиславський, який цікавиться старовинними пам'ятками і знає про всі, що на його землях, не міг пригадати, однак, жодної печери. Опитані нами селяни запевняли, що вони є. Однак коли ми оглянули, за їхньою порадою, невелику скелю, неможливо було навіть припустити, що тут могла бути якась печера – не було жодного входу.

Щойно за декілька місяців після мого від'їзду з Чортівця несподіваний випадок дозволив панові Пшибиславському віднайти печеру в Чортівці в іншому місці, про існування якої не знав ні він, ні жодний з мешканців. Під час видобутку гірських порід у вапняній скалі *Баудам*, площею 6 моргів і завдовжки 983 сажні, на схід від Чорної гори, на захід від нив *Могилки*, після зняття верхнього покладу гірських порід завтовшки 156 сантиметрів, у західній частині скелі, на висоті 17 метрів відкрився отвір заввишки 1 метр, завширшки 80 сантиметрів. Через цей отвір потрібно спуститися вниз на 360 сантиметрів, де видно коридор завдовжки 415 сантиметрів і завширшки 60 сантиметрів у північному напрямку. Потім він опускається ще на 25 сантиметрів, і, пройшовши 1 метр, масмо велику печеру, завалену камінням та гіпсовими брилами. Подальше глибше дослідження пана Пшибиславського дасть можливість підтвердити або спростувати розповіді людей про печеру, яка поєднує Чортовець з Ісаковом.⁷

⁷ Інформацію з Краснявчої енциклопедії Галичини (№8), нібито в Чортівці існує Драконівська яма, відносять до фантазій, марень, на які інколи «хворіють» шукачі старих назв, які насправді не існують.

⁸ Цю печеру, яка до цього часу була невідома і не мала назви, Пшибиславський, щоб відрізнити від інших, назвав «Геленою».

У маєтку Жабокруки Городенківського повіту (давніше був власністю Козебродзьких, а тепер уніатського пароха Левицького) є скеля *Петрунячка*, яка розташована на захід від долини *Жирихи*, на північ від Жабокрук та долини *Хотинки*. На півдні відділена хотимирськими нивами, які називаються *Берестки*, на сході – нивами фільварку *Ігрища*, *Надскалою*, а із західного боку розташовані жабокруцькі ниви і долина. Скеля має багаті поклади гіпсу. Вже деякий час її добувають чи підривають за допомогою вибухівки, через що дуже надщерблена і має зруйновані підвалини. Але з південного боку скеля залишилася «недоторканою». Власне тут є вхід до печери: від першої ущелини на відстані 13 метрів, від поверхні долини – 31 метр, від вершини скелі – 12 метрів. Отож, висота цілої скелі від поверхні землі становить 54 метри. Вона надзвичайно стрімка, а на сході майже зливається з полем, що зветься *Надскалою*. Отвір входу звужується вгору, має висоту 7 метрів, ширину – 120 сантиметрів. Одразу починається дванадцятиметровий коридор. Утворюють його десятиметрові, а місцями й вищі, скелі, які вгорі з'єднуються між собою півколом. Вони покриті блискучими різнобарвними сталактитами, найчастіше брунатного та зеленуватого кольору. З цього коридору, найширша частина якого не перебільшує двох метрів, розходяться дві дороги. Одна прямує до зовсім завальної ущелини, а інша починається від отвору у вигляді арки правильної форми, повертає праворуч. Як кажуть місцеві робітники, які 20 років тому відвідували цю печеру, стежка на великій відстані простягалася на схід. Сьогодні вона, звичайно, завалена уламками скелі. Мені вдалося очистити дванадцятиметровий коридор завглибшки приблизно 3 метри. До сталагмітів я так і не дістався, бо на дні залягли нанесені водою каміння і брили. Користуючись ломом, вдалося ще трохи вичистити дно від гірських порід, але розсипчастий ґрунт постійно засипав його. Змушений був перервати очищення цієї цікавої печери. Хай там як, але мої зусилля не минули марно.

Згідно з моїм завданням, буду говорити тільки про те, що бачив на власні очі, і, наскільки дозволяв час, дослідив, хоча про покутський печери я можу розповісти набагато більше.

На вироби з кременю та каменю на Покутті натрапляли неодноразово в різноманітних місцях, переважно на узбережжях річок. Згадаю ще й про ті, які сам привіз з тієї екскурсії. Ці предмети переконливо засвідчують факт проживання людей у кам'яну епоху на По-

кутті. Керамічні зразки ручної роботи, з крупнозернистим піском, теж багато говорять про ту далеку епоху. Деякі з них, знайдені мною в Чортівці і в Підвисокому, подарував музеєві. Гідна уваги наступна особливість. На чортовецьких полях, які називаються *Уладівка* та *Драничівка*, віддавна натрапляли на уламки глиняного посуду. Після дослідження цієї місцевості ми з паном Пшибиславським переконалися в її цінності для археологів, бо таких черепків тут багато. Однак ніде, як ми глибоко не копали, не знайшли й найменшого сліду від похоронних урн, ані скелетів; тільки натрапляли на пісковик і деревне вугілля. Ясна річ, що ми були дуже здивовані, чому виключно на тих драничівських полях простежується таке багатство саме уламків посуду. Не було жодних сумнівів, що вони пролежали тут уже багато століть. Згодом, після глибшого копання на Драничівці, ми знайшли поклади гарної сіруватої глини, якої в околиці ніде більше нема. Тим більше, що тут протікає декілька джерел. Зваживши все це, пан Пшибиславський дійшов висновку, що в давніх людей могла бути на цьому місці *гончарня*, оскільки в землі на певній глибині містяться необхідні для цієї справи матеріали.

Звернувши увагу на те, що, окрім деяких виняткових випадків, не знайдено доказів того, що звичай тілоспалення був поширений на території Покуття; що знайдені уламки і черепки різноманітного посуду мають незаперечні ознаки предметів побуту далекого минулого, а їх дуже багато; що на певній глибині цієї ниви міститься добірна глина того ж виду, що й черепки; що ця територія багата на джерела і, кінець кінцем, що велика кількість деревного вугілля в землі теж не випадково тут з'явилася, не можу не погодитися з практичним висновком колеги Пшибиславського. Не стверджую так категорично. Це тільки дуже правдоподібне припущення з переконливими підставами на основі дослідження.

Городища⁹, замки, вали, шанці¹⁰, шляхи, МОГИЛИ

Після різких змін на землі, коли кліматичні умови змінилися на краще і людям стало незручно жити в печерах, вони обирають собі інші місця для житла на узвишші за певними мірками: від природи мають мати оборонний характер, оточені ярами, бути над річкою, ставом чи потоком, неродючі. Сліди перебування первісної людини в таких місцях знайдено в багатьох районах Європи. Такими слідами є: деревне вугілля, кістки тварин, глиняні черепки і, щонайважливіше, різноманітні знаряддя, виготовлені з кісток тварин чи рогів північних оленів, а також з кременю і шліфованого каменю. Справедливо зауважують, що основні зміни в житті людини припадають на період шліфованого каменю або навіть на кінець попереднього, що називався віком оленя.

Немає жодних сумнівів у тому, що й у нас люди, вийшовши з печер і з-під виступів скель, селилися на територіях поблизу річок чи ставів. Трохи пізніше, під кінець віку шліфованого каменю, вони навчилися будувати помешкання на воді.

Тоді ці поселення дали початок нашим *городищам, градам, городкам, городам і огородам*, а потім на Русі добре знаним і сьогодні *пригородам* (по-нашому – передмістям).

З бігом часу, із розвитком розумових здібностей людини, з удосконаленням зброї і знарядь, з видобутком металу і його використанням, ці поселення стали набирати іншого характеру; зрівнювалися верхів'я, утворювалися вали, викопувалися шанці, перекопи, підземні льохи для зберігання води та харчів, а в разі потреби і для втечі; робилися штучні насипи на рівнинах, котловини посередині поселень і т. д.

Таким є початок городищ.

⁹ Поселення; укріплене валами і ровами місце, де збереглися рештки укріпленого поселення. (Примітка наша).

¹⁰ Земляні укріплення у вигляді ровів з насипом, окопом. (Примітка наша).

Багато вже написано про слов'янські городища. Кожен намагався чимось відрізнятись від своїх попередників щодо окреслення значення городищ. Дехто прагнув знайти певні особливості, надати їм певних відтінків. Городищам приписували найрізноманітніші функції, наче первісні люди мали такі знаряддя і можливості, щоб побудувати споруди на всі випадки життя. На основі цього постали вигадані окопища, урочища, оборонні городища, жертвні городища і т. д.

Першим у нас звернув увагу на городища Потоцький. Він стверджував, що їхнє значення таке саме, як і в багатьох інших поселеннях Європи, де знаходять сліди проживання людей з первісних часів. Цей вдалий помисел став надалі дуже корисним.

По-іншому мислив Ходаковський. Йому здавалося, що городища – виключно слов'янська особливість. Йому повірили, і теорія Потоцького була надовго забута. Дуже сильно згрішив Ходаковський, стверджуючи, що городища були призначені виключно для молитви і складання пожертв богам. Цю помилкову думку підтримували кілька десятків років, і ніхто не протестував проти такої категоричної позиції відомого слов'янського археолога.

Однак згодом стали глибше досліджувати городища і взагалі земляні насипи. У нас у цій сфері відзначилися графи Євстахій і Костянтин Тишкевичі, Й. І. Крашевський, К. Шульц, Й. Лепковський та ін. Євстахій Тишкевич був першим, хто оскаржив твердження Ходаковського. Він вказав на те, що городища були призначені не тільки для молитов та складання пожертв; однак згодом побачимо, що він теж помиляється. Костянтин Тишкевич багато бачив і досліджував городищ, але тільки в межах Мінська, Борисівки та їхніх околиць. Це збило його з правильного шляху – поділив городища на кілька видів і дав їм окремі назви, що, згідно із сьогоденними науковими знаннями, було зовсім не обгрунтоване. А К. Шульц, навпаки, відверто визнає, що «сам очевидцем не був, а з чужих описів не може уявити повну картину про городища». Так, хтось дуже багато бачив, інший взагалі нічого не бачив, тому зародилася між ними полеміка, гостра суперечка, яка нам нічого доброго не принесла. У будь-якому разі праці обох дослідників важливі й посідають не останнє місце в нашій бідній археологічній літературі.

Дуже вдало наголошує Крашевський на тому, що городища були місцем оборони і сховку під час нападів, а також місцем для свя-

тинь, для жертвоприношень, на що вказує дуже важливий момент: на багатьох таких городищах пізніше поставали невеликі костели, церковці чи каплички. Лепковський говорить не тільки про городища, але й про земляні пам'ятні насипи. Ця його праця є шедевром, до неї ще повернемося.

Й. Данилович, М. Грабовський, Войчіцький, Собещанський, у росіян – Срезневський, Корсаков і т. д., кожен по-своєму окреслює призначення городищ. Старий Погодін аж до смерті сліпо вірив Ходаковському. Він у цілому подає надзвичайно цікавий, хоча не вичерпний, список городищ на всіх слов'янських землях, починаючи від Рани. Він пише в загальному і не до кінця вірить Ходаковському.

Навіть такий відомий археолог, як професор Котляревський, помилково твердить, що городища мали призначення не тільки для молитов, але й для захоронення померлих. Граф Уваров каже, що для первісних людей вони виконували функцію оборонних місць. Теорія Костомарова полягає в протилежному. Згідно з нею, спочатку постали села, а вже з них утворилися *городи* для спільної оборони. Палацький стверджує, що між містом і замком не було різниці. Називали його градом, а скільки було градусів, стільки жуп.

Д. Самоквасов нещодавно оприлюднив працю про старовинні міста в Росії, в якій дуже влучно розвиває думку і про городища з історичної точки зору. Це не археологічна праця, автор не торкається доісторичних часів. Незважаючи на це, не можна відкидати його цікавого погляду на головне призначення городищ як на старовинні поселення слов'ян, з яких пізніше утворюються гради, городи, городки.

Бачили й ми немало городищ у Литві й на Русі, на землях кривичів, полян, новгородців, у чорнорусинів, у давній Ятьвежі під Псковом і Смоленськом, а тепер в околицях Кракова і на Покутті. Ми не можемо цілком погодитися з працями вищезгаданих дослідників. Єдине, в чому ми стовідсотково переконані, це в існуванні городищ.

На всій території, яку тепер заселяють слов'яни, городища мусили мати єдиний першопочаток, одне й те саме призначення. Городища мають таке ж значення, як *осідки*, *дворища*, тобто пристановище, постійне місце перебування, проживання. *Город*, *град*, *городище*, *городен* означає *огорожене* місце, тобто оборонна осада, де люди жили й боронилися від нападів. Ось із таких посе-

лень постали городища. Неправильною є думка, ніби кожне городище було земляним насипом. Рідко, але траплялися виняткові випадки поселення в низинах. Там, де скелі, були городища. Найчастіше розташовувалися на плоских верхівках. Також помилково стверджує Ходаковський, що городища трапляються щомилі. У межах однієї милі натрапляв на кілька городищ, і, навпаки, на відстані кілька-чи кільканадцять миль не було жодного. По-перше, це залежало від міри залюднення тієї чи іншої частини краю, а по-друге, від місцевих умов; бо городище потребувало води, лісів, оскільки первісні люди були не хліборобами, а рибалками і мисливцями. Тому й знаходять сліди городищ найчастіше біля берегів річок, потоків, озер, ставів. Врешті помилковою є думка, що в городищах ховали померлих. Ніколи. Переважно завжди поблизу городищ можна знайти і цвинтар чи могильні кургани. Спочатку ж, як відомо, печерні помешкання первісних людей виконували й функцію цвинтаря.

Призначення городищ мусило бути багатостороннім: у мазанці, зробленій з глини, каменю чи хмизу хаті, могли жити голова общини, патріарх певного покоління, старшина і їхні сім'ї; були це збірні населені пункти як для оборони від нападу ворога, так і для вічевих нарад; і нарешті, це були місця для моління і складання пожертв богам. Люди поселялися навколо або поблизу городища, але сюди неодмінно приходили на віча. З плином часу кількість людей збільшувалася. Коли вже мали поняття про общини, громади, групи людей розширювалися: утворювалися городки, гради, оточені річкою, ровами, огородою чи валами, зробленими зі стосів каміння, яке в разі нападу кидали на ворогів. Так було в багатьох слов'ян. В окопах замків чи давніх городищ у Мінську, Вільнюсі, Троках, Мідниках знайдено кам'яні кулі, чи, правильніше, страшні снаряди, якими кидали в нападників. Мінська куля мала в обхваті 2,5 метра, інші – приблизно 180 сантиметрів. У Меречі, над Німаном, під час розкопок гори, яка була городищем, знайдено кілька кам'яних куль вагою приблизно 80 фунтів і дві залізяки, одна з яких була оббита дубовими дощечками у формі склепаної діжки. Це мусило бути частини конструкції, призначеної для кидання кам'яних куль. Цей звичай проіснував аж до залізного віку. В інших городищах існували й інші стратегічні системи. Так, наприклад, на землях кривичів, у Вілюйському повіті, Віленської губернії, за Курінцем (вліво) і фільварком Геленів; у Губській пуці, навпроти чудового городища, є 80 бойо-

вих курганів, насипаних по прямій лінії по 2, 3 і 4 на певній відстані один від одного, на віддалі $\frac{1}{4}$ верстви. Верхів'я цих копців плоскі, так що на кожному могло стати кілька людей. Оразу за курганами міститься корито (річище) річки Пила, яка сьогодні не існує. На кінці лінії бойових курганів, з протилежного боку, здіймається високий, очевидно сторожовий, копець.

Ще більше стратегічних споруд можемо спостерігати в іншому городищі, що розташоване недалеко від попереднього, при дорозі до Костеневичів, за маством Богданове (Свидів), в містечку Речки. Тут у лісі є прастаре городище, що в народі називають городком, з двома високими валами, вимощеними навколо великими брилами, з глибокими шанцями довкола і з підземним ходом, що єднає один вал з іншим і прямує до річки.¹¹ Обидві ці пам'ятки належать до кам'яного віку. Таких цікавих городищ у Литві й на Русі ми могли б нарахувати дуже багато, але тепер це не є нашим головним завданням. Ми хотіли тільки вказати на наявні до сьогоднішнього дня городища, які зберегли сліди стратегічних об'єктів. А зараз повертаємося до подальших особливостей щодо значення городищ.

Зі збільшенням кількості населення постали *пригороди*, але давнє городище завжди відігравало головну, центральну роль. Пізніше тут споруджено оборонний замок. Таким чином городище стало замчищем, або замковою горою, яка з першого погляду нічим не відрізнялася від городища. Тільки тут була вже інша, удосконаліша оборонна споруда. Інколи її замість замчища називали *баштою*, або *бакштою*, що теж збереглися до наших днів. Так, давнє городище з підземними ходами у Вільнюсі над Вілейкою, що зберегло свою форму і властиві городищам ознаки, з побудовою вежі стало називатися *баштою*. Пізніше ця назва була перекручена на *бакшта*, в зв'язку з чим ця гора і ціла вулиця до наших днів називається Бакштою. Інше городище над Вілією з підземеллям, що веде в гори і до Вілії, зберегло назву *замкової гори*, бо тут Гедимін заклав перший оборонний замок. Щось подібне мусило статися і з *Вавелем*, що теж має підземну печеру (драконова яма), яка веде до Вісли. З городища утворилася замкова гора, а пізніше Вавель, як стверджу-

¹¹ Див. мою статтю і план городища, а також уваги зі стратегічної точки зору генерала генерального штабу Антонія Кореви в *Древностях* (Т. I, 165, С. 65) або *Biblioteka Wfrszawska. – Czerwiec. – 1855.*

ють, став королівською резиденцією. Старі Троки, Крево, Гродно, Кернів, Мінськ, Новогрудек, Новгород, Псков, Смоленськ, Ченстохова, Альвернія, Тунець, Тенчинек, Липовець і багато інших теж постали з городищ і зберегли їхні сліди. Цікавий той факт, що на сьогоднішній день на слов'янських землях маємо багато населених пунктів, які зберегли назви Городищ, Городищ, Гродків, Городків і т. д. Гродно над Німаном ще в XVI ст. називали *Городен*; у лужичів є *Градище*; під Гечом – *Градишко*. Відомі три міста *Городища*: в Равському, в Підліському і в Познанському повітах. Є три *Городки*: під Мінськом і під Кам'янцем-Подільським. *Градек Лівий* є в Чехії. *Городищ* дуже багато. Найвідоміші з них під Мінськом, у Борисівському, Новогродському повітах, під Пінськом, над Ольшанкою в Київській губернії (в Черкаську). *Городзілово* – в Оліманському; *Гордники* – тут же (тут спочиває Анжей Снядецький); *Городек* – повітове місто у Вітебській губернії; *Городець* – у Кобринському повіті, у Гродзенській губернії; *Городчень* – у Пружанському; *Городниця* – над Случею на Волині; *Городна* – на Поліссі (біля Пінська); *Городня* – на землях Оршанських; у Чернігівській губернії до сьогодні існує 144 *Городків* і *Городищ* (це переважно села або містечка). Про що це говорить? Чи не є це найкращим свідченням давнього походження цих місць і утворення їх на місці городищ! Отже, ці поділи городищ на замчища, урочища і т. д. не мають підстав. Всі вони беруть початок у городищах, з яких пізніше утворюються замки, башти й інші оборонні споруди, костели і монастирі, а далі й більші частини старих міст. Перетворені городища сильно видозмінились, але ті, що не підлягли змінам, до наших днів зберегли назви Гордищ, Городищ, Городків або теж Замчищ. Тобто тут згодом був збудований оборонний замок, що формою, величиною, кількістю валів, шириною ровів і т. ін. відрізнявся від інших. У Литві й на Русі кожне городище має котлован посередині, вимощений найчастіше великими каменями. У деяких місцях котловану немає зовсім, тільки де-не-де великі камені. Одні з них мають округлу форму (Ейшишкий, Радунь, Вражола), інші – подовгувату чи кубічну форму. Одні оточені 5 валами, інші – 2, 3 або взагалі не мають жодного. Недоречністю є те, що відповідно до форм котлованів, дослідники дають необґрунтовані твердження про значення цих найдавніших пам'яток.

Маємо розповідати про городища на Покутті, але, оскільки існують такі різноманітні погляди слов'янських археологів щодо цих стародавніх слов'янських пам'яток, ми вважали за необхідне передати нашій особисті переконання. А зараз перейдемо до покутських городищ. Перерахую тільки ті, які наочно оглядав.

На схід від Хотимира на чверть милі є *Городище*. Його так називають і до сьогодні. Воно має багато рис, властивих давнім городищам. Однак немає тепер ні котлованів, ні валів. З обох боків були стави: з північного *Гоцубине*, зі східного *Підгородищани* (пізніше названий княжим ставом). З двох інших боків міг бути колись оборонний рів. Але й без них уже сама природа зробила це місце оборонним, оскільки зі сходу та півночі має ставки, із заходу – високу скелясту гору під назвою *Дівка* і далі також гору *Триголоватку*, що має печеру, про яку вже згадували; із півдня – скалистий обрив, який називається *Лісок*. Велика ймовірність того, що *Городище* перебувало в найтісніших зв'язках з цими трьома горами, чи з погляду оборони, чи при складанні пожертв і моління богам. За чверть милі від цього місця на схід є *Лиса гора*, а нива біля її підніжжя називається *ігрище*. Отож, бачимо, що ця місцевість зі своєю *Дівкою*, *Триголоваткою*, *Лисою горою*, *ігрищем* легко може закрутити голову людині, обдарованій буйною уявою. Але й зі світлим розумом ці назви, які вже існують не одне століття, не можуть не привертнути до себе уваги. Поговоримо ще про це, коли настане черга повідомляти про міфологічні пам'ятки. Варто звернути увагу на те, що поблизу *Городища* немає могильних курганів. Але це твердження не є категоричним, тому що вони могли бути переорані так, що й сліду не лишилося. Беручи до уваги те, що цю пам'ятку відносять до кам'яного віку, легко припустити, що, згідно з тогочасним звичаєм, печера під *Триголоваткою* могла служити за цвинтар. До цього припущення схиляються й місцеві жителі, які запевняють, що знаходили там людські кістки і черепи.

У хотимирських лісах, за милу від міста, є інше *Городище*, з валами і підземеллям. Воно краще заховане від попереднього, бо розміщене в лісі. Гора тут називається вже не *Городищем*, а *Монастирищем*, тому що колись, як це неодноразово бувало, люди користали з вигідної місцевості і спорудили на *Городищі* монастир східного обряду з церквою. Хто і коли був їхнім засновником, коли вони перестали існувати – невідомо. Однак і до сьогодні збереглися

два вали, посередині котлован, поблизу колодязь. Із західного боку валу є невеликий замулений отвір, заввишки 373 сантиметри.

Над Дністром, у Городенківському повіті, в дуже гарній місцині розміщено маєток *Підвербці*. Оразу за двором розташоване чудове Городище, яке в народі називається так і до сьогодні. Ніколи ще не бачив такого обширного городища. Площа його становить 7 моргів. Тут уціліли два вали, розміщені на відстані 25 метрів один від одного. Городище має в'їзд тільки з одного боку, з південного. З інших боків оточує його дуже глибокий яр, до якого зі сходу, від Дністра, сходиться крутою стежкою. Ця стежка, ніби навмисне, утворена зі скелястих пластів, із закам'ялих дубових пнів, з яких один високий і має ширину 60 сантиметрів.

Ми не можемо не розповісти щось про цей дивовижний яр. Він настільки рясніє камінням і камінцями різних кольорів та різновидів, що можемо назвати його багатим і красивим кабінетом з мінералами. Зліва від яру розміщуються одна над одною розшаровані скелі городища, інколи вони перпендикулярні до поверхні та гладкі, немов стіна. З правого боку – скелясте надгір'я і ліс. Тут ростуть дуби, клени, явори, ясени, глід, горобина, калина а найбільше граби. Із заходу, посередині скелі, яка лежить біля городища, виступає, немов якась халупа, скала. Здається, що вона висить просто в повітрі. Трохи далі, біля підніжжя високої і стрімкої скелі, є невеликий отвір, що називається *Пичка*. З нього випливає струмок чистої води. Дивує те, що навесні з цього отвору випливають пструги (форель), які водяться тільки в гірських річках. Інколи вода з-під скелі приносить через цей отвір багато букового листя, хоча бук у цій місцевості взагалі не росте. Бурхливий струмок швидко тече скелястим дном яру, а коли в трьох місцях, на певній відстані одне від одного, уламки скель, що ніби навмисне викладені великими плитами, перешкоджають йому, спритно «скаче» по них, утворюючи при цьому водопади, що заміняють населенню ванну з душем.

На моє прохання, що хотів би мати зразки каменю з цього дивовижного яру, місцевий війт Михайло Гревнак (рільник, закінчив гімназію в Станіславові) привіз мені аж на двох возах найрізноманітнішого каміння. Шкодою, що не міг усі забрати з собою, бо це величезний тягар. Привіз тільки кілька піритів і куль фосфориту, які були видобуті зі скали на моїх очах. Деякі з них віддав до фізикографічної колекції академії. Якби підвербський яр був над Рейном,

Темзою, Сеною, Дунаєм або навіть над Невою, про нього знав би цілий світ і зачаровувався б його красою.

Щоб докладніше дослідити архаїчні пам'ятки в цій місцевості, потрібно було відвідати все наддністрянське узбережжя. Тут дуже багато пам'яток з найдавніших епох. Перші поселення понад Дністром розміщувалися густо, неперервним ланцюгом. Про це можемо судити з досліджених нами околиць. Ми вже говорили про печери в Ісакові над Дністром. Ісаків та Підвербці розміщені одне від одного на відстані півмилі, якщо йти навпростець; та не більше милі, якщо берегом річки. А тут маємо теж прегарне, хоч не таке архаїчне городище, яке в народі називають *замчищем*. Тобто в городищі в недалекому минулому мала бути побудована оборонна споруда, надзвичайно цікава, бо її підвалини добре збереглися, що рідко трапляється. Довжина замчища становила 44 метри 4 сантиметри, ширина – 24 метри. Нещодавно, коли із західного боку почали копати яму для спорудження печі для випалення цегли, натрапили на підземне склепіння, старанно побудоване з великих кам'яних брил. Біля підніжжя цього замчища, з південно-західного боку відшукав і вихід з цього льоху, теж викладений товстими кам'яними брилами. Цей отвір має висоту 140 сантиметрів, а недалеко від нього з-під замчища випливає струмок джерельної води, яка потім поділяється на два потічки, що впадають у Дністер. Скалисте замчище покриває шар змішаного з дрібними камінцями і добре втрамбованого чорнозему. На північ від нього височіє гора, яку населення називає *обожище*, на південь – ще одна гора під назвою *Гай*.

За кільканадцять кроків від замчища, теж над Дністром, на ниві *Золота Дінчиця* також містяться підвалини від оборонної споруди, які мали мати неперервний зв'язок з головним замком. З боку Дністра височіє курган, званий до сьогоднішнього дня *баштою*. Навпроти неї розміщений вал завширшки 7 метрів, насипаний на відстані 74 метри 4 дециметри. Башта відносно нього розташована посередині. З обох кінців валу теж височать кургани, кожний заввишки 8 метрів. Копець з правого боку та вал по всій довжині оточує глибокий рів. Другий копець, тобто той, що зліва, нахиляється до прилеглої ниви.

Всі ці старовинні пам'ятки лежать на поверхні скелі, під якою містяться ті печери, про які вже йшла мова.

Якщо все зважити: положення цих пам'яток, збережені до сьогодні їхні назви (*замчище, обожище, гай*, багата на лікарські рослини *Золота Дінчиця*), – не можна не помітити між ними зв'язку. Отож, було тут прастаре слов'янське селище, яке вже кілька тисяч років зберігало ці пам'ятки. Маємо сліди оборонних мурів, молитовні пам'ятки, тому й цей *Гай* мав таке призначення. Там, де було таке стародавнє поселення, мусило бути й місце для моління та складання пожегтів. У далекому минулому городище було призначене для помешкання вождя і старшини, для складання пожегтів богам, для зібрання людей і судів, а також виконувало функцію оборонного місця. Коли з плином віків городище перетворилося на оборонну споруду з удосконаленнями, на які спромоглася людина, що вже лізнала метал і вміла його добувати, тоді міг уже існувати окремий священний гай, призначений тільки для моління.

Було місце для моління і жертвоприношень – мусив був бути й цвинтар. Якраз недалеко звідси ціла нива має назву *Могилок*, але вона така зорана, що слідів курганів нема, тільки 5 з них залишилися, немов на згадку.

Хочемо згадати тут і про випадок, який не можемо докладно пояснити.

Коли на замчищі докопалися до підземелля, знайшли кістки і б черепів, які власник маєтку наказав десь закопати. Всі мої зусилля, спрямовані на те, щоб їх віднайти, були марні. Цей факт одногласно підтверджують усі робітники, що були залучені до копання. Тут виникає питання: що це за черепи? Городище, а тим більше замчище, не були цвинтарем. Підземелля мало теж інше призначення. Можливо, що ці б черепів випадково потрапили в підземелля через деякий час.

Ми повинні також звернути увагу на те, що всі перелічені нами покутські городища не є штучними насипами. Так само і біля Кракова, де я не бачив жодного насипаного. Всі ці масиви були утворені природою і заселені первісними людьми, коли ті вийшли з печер. Пізніше була прикладена до них людська праця – облаштовувалася поверхня, оточувалася ровами, будувалися вали і башти.

А зараз перейдемо до справжніх насипів. Велика їх кількість різної висоти, десь нижчих, десь вищих, розміщена на Покутті. Їхня висота коливається від 5 до 12 метрів, а часом і більша. Довжина – від 5 до 19, ширина майже така сама. Інколи ширина більша, ніж

довжина. Форма, майже всюди, однакова – земляні насипи округлі, спадисті, з плоским верхів'ям. Більша їх частина, як свідчить історія, виконувала сторожову функцію, щоб недопустити нападу татарви. Тягнуться ці насипи в кілька рядів, від Обертину і Снятина аж до Бурштина і Дністра. Народ називає ці насипи могилами. Так називають їх і ті, хто досліджує шляхи – Бельовський та Шайноха. Вони кажуть *шляхові могили*, або *сторожові*. Це справжні й досконалі телеграфи. Стоячи на одній могилі, бачиш перед собою другу, а позаду – третю. Інколи бачиш, як перехрещуються. Коли б сьогодні поставити на них сторожів, бажана інформація без перешкод могла б передаватися за допомогою корогви, а вночі – за допомогою маяків. Найближче до півночі скерований шлях, що зветься *Чорний*. З Волині він простує на Червону Русь і, разом з двома іншими, ділить її від Сокаля до Жовкви. До Грималова вів середній шлях *кучменський*, що далі прямував на Зборів, Золочів, Сасів, які знані були як придорожні поселення. З півдня, від волохів, через Покуття пролягав шлях, що називався *волоський* або *покутський*. Чували над шляхами спеціальні придорожні сторожі з найпередовішого лицарства; описували, вимірювали, рисували королівські люстратори. Тут варто згадати відому працю галицького каштеляна Яна Сенінського (Ян з Сенна), за Зигмунта Августа. Бував він у ролі посла в Константинополі, знав добре татарські і турецькі справи. Він якраз і «описав та змалював» ці три шляхи від їхнього початку з-над Чорного моря аж до мурів під Львовом. Тут теж вказано всі населені пункти, розміщені на кожній з доріг, а також додано кількість миль між ними¹².

Всі дороги скеровані до Львова. А Львів не є старим містом. Отож виходить, що ці шляхи чи придорожні копці, що мали певне призначення, насипані не пізніше XI століття. Однак далі побачимо, що це не зовсім так. Казали, що населення називає їх (кургани) могилами. У Литві й на Білій Русі також є придорожні копці, з часів Гедиміна, Ольгерда, Кейстута, Вігольда, а, може, й давніші. Люди однак не називають їх могилами. Під цим словом вони розуміють не насипи над померлими (їх називають курганами), а високі насипи, як дві могили Гедиміна (під Вілоною та у Вільнюсі), могилу Бірути (в Полондзі), могилу чи гору Мендогову (в Новоградку), могилу Утенеса (в Утяні) та ін.; як могили велетнів (під Полонгою в Рагінянах)

¹² Див. 102. 28. Jan. Expert z manus. u Szajnochy: оповідання про короля Яна III.

та багато інших. Однак покутьське населення твердо переконане, що всі насипи, які ми відносимо до пришляхових (придорожних), є могилами, що під ними поховані сотні людей. Коли запитати: яка ж це могила, коли тут була сторожка? – Так, – відповідають, – це була *чугуйка*¹³, ми самі в 1846 р. стояли на чатах, але давніше тут була могила. Цю назву не створило теперішнє населення, не воно виробило таке міцне переконання. Це переконання вони перейняли з матір'ю, з покоління в покоління. Звідси і шанування цих могил. Їх не чіпають, хоча часом довкола зорюють і засівають землю, а інколи і верхів'я, якщо не перешкоджає каміння.

З часом багатосторонні дослідження, які піднімуться на вищий щабель, розв'яжуть питання про справжнє призначення цих насипів. Тепер нічого більше додати не можемо, бо Лепковський¹⁴ вміло висвітлив значення могил. Відкинувши і сильно скритикувавши намагання тих, хто хотів знівечити традиції народу, їхні уявлення про могили, Лепковський сказав: «могила, будучи гробом, стати могла одночасно сторожовим пунктом, знаком броду через річку і дороговказом для орди». Далі говорить: «первісні могили з часом могли набути значення своєї загальної назви». Категорично не стверджуємо, що кожна могила, названа так людьми, є насправді могилою.

Я переконався, що це не так. Я також пересвідчився, якими давніми є деякі з цих могил. Коли люди відчули потребу зробити дорожні насипи, то скористалися наявними могилами, зробили нові, понизили чи підвищили старі, а первісна назва могили перейшла в пізніші часи.

Ішлося про дослідження принаймні кількох більших могил, щоб переконатися, до якого періоду насипів можна їх віднести.

На північний схід від хотимирського городища, на відстані щонайбільше 150 м від тієї славної Дівки, про яку я згадував, на землях, що належать селу Жабокруки, височіє могила, що від підніжжя через поверхню з півночі на південь має 18 м 4 дм і зі сходу на захід – 20 м. Сусідство цієї могили з городищем мало б свідчити про те, що це справжня могила. Тож я вирішив її розкопати. Спочатку йшов панівний для цієї місцевості чорнозем, далі твердозернистий ґрунт, нарешті вапняний. Докопали до 3 м глибини, але нічого, що могло б

¹³ Від чути, слухати, чатувати.

¹⁴ O tradycjach narodowych.

вказувати на слід поховання людських решток, не було знайдено. Це справило певне враження на присутніх. З'ясувалось, що одвічна могила не є могилою взагалі.

У хотимирських лісах, недалеко від Монастирщини, про яку ми вже говорили, є кілька помітних насипів, за формою дуже подібних до тих, які називаємо дорожніми¹⁵. Їх також називають могилами. У лісі не можна побачити їхній зв'язок з іншими природними могилами. Однак, здається, цей зв'язок існує. Тут розкопано дві такі великі могили. В одній не знайдено нічого¹⁶. У другій, після повалення старих дерев, що виростили на могилі і які шляхетний власник Хотимира п. Гжегож Лукасевич присвятив для добра науки, на глибині 8 м знайдено кам'яну сокиру-молот і 5 інших кам'яних знарядь. А глибше, в центрі могили, на 2 м від поверхні знайдено кільканадцять таких самих кам'яних і кілька крем'яних. З них сокира-молот заслуговує на особливу увагу й належить до чудових зразків періоду шліфованого каменю. Довжина його становить 9 см, ширина посередині 54 мм, внутрішня глибина отвору 35 мм, ширина отвору – 15 мм, довжина – 17 мм, ширина леза – 35 мм, ширина молота – 25 мм, нахил від отвору до леза – 47 мм. Обидва нахили досконало відшліфовані. З крем'яних знарядь ніж і рубанок мають виразні сліди обробки. Інші, якби були знайдені деінде, може, не привернули б уваги, але поруч із такою досконалою сокиркою наштовхують на думку, що для чогось (визначити тяжко) використовувались. Однак дуже цікавим є маленький чотиригранний молоток, шліфований; на держак (а може, й при ручному використанні) він міг би використовуватись для шліфування інших каменів¹⁷.

Більше не знайдено нічого.

Шліфований камінь, оброблений кремій, знайдені всередині могили, яскраво окреслюють епоху виникнення могили. Яким способом потрапили до неї: випадково під час створення насипу чи зумисне, як пам'ятка чи знак чогось? Це сьогодні відгадати тяжко. Од-

¹⁵ Очевидно, могили, які вказували на напрям руху, шлях. (Примітка наша)

¹⁶ Її перед цим почав розкопувати син власника п. К. К. Лукасевич.

¹⁷ Оскільки я був зайнятий очищенням печери Петрунчяки, досить віддаленої від могили у лісі (майже на 2 милі), то попросив п. Антонія Шнайдера, що був поруч під час моїх пошуків, прослідкувати за роботами на розкопках цих могил у лісі. Сумлінно виконав це завдання, оскільки зауважив згадані кам'яні та кремійні вироби.

нак ми впевнені, що ця могила була насипана за кілька тисяч років перед початком татарських і монгольських нападів; тож її первісним призначенням не було ні вказувати дорогу, ні сторожове; але не була й могилою для прикриття людських решток.

Шкода, що ми не могли дослідити більше могил, оскільки лише таким чином можна впевнитися і зробити точніші висновки.¹⁸

Коли я прибув до Чортівця (10 червня), його власник п. Вл. Пшибиславський привітався зі мною на самому початку *Сіркової* могили, віддаленої від Чортівця на 0,125 милі. Ця могила підноситься над усією околицею. Зі сходу на захід вона має 25 м, з півночі на південь – 19 м. На самій верхівці є мала поздовжня могила (560 см довжини й 300 ширини). Отже, з цієї могили видно, як на долоні, в різних напрямках 41 могилу!¹⁹ Не всі ці могили лежать у дорожньому напрямі; також немає зв'язку з точки зору віддаленості однієї від іншої. Очевидно, не одна з них містить людські рештки.

Нам залишається сказати кілька слів про могили, які народ називає Дупними.

Священик А. Петрушевич твердить²⁰, що в описах сіл, що належать до Галича, у XV ст. є згадка про них під назвою дупних могил. До нинішнього дня, за о. А. Петрушевичем, русинські гуцули кажуть: *поклав хату з двома дуплами*, тобто з двома кімнатами, і що дупні могили це такі, що зроблені всередину.

Якщо *Дупна* і *Дуплава* означають одне й те саме, то джерелом цього слова має бути *дупло*, а не *дупно*, що має означати не обов'язково забудову, а й порожнє місце. Кажуть, наприклад, дупло в дубі, що означає заглиблення; зігниле, струхлявіле дерево, в якому залишились лише боковини. Отже, дупні (дуплаві) могили мали ма-

¹⁸ На росохачському полі, недалеко від Обертин є конусоподібна могила, звана Гострою, ширина й довжина якої становить майже 32 м. П. Пшибиславський викопав у її центрі яму на 2 м, а хотів дослідити її детальніше.

¹⁹ А саме. На північний схід: 1) Чагор на рашковецьких полях; 2) на городенківських полях; 3, 4, 5) три на тишківецьких полях; 6) Ріта на рогінських полях; 7-10) три на слобідських полях; 11) старогвіздецька; 12) Дупна – чортовецька; 13) Гостра – росохачська; 14) 10 обертинських. На захід: 25) обертинська; 26) гаврилівська; 27) три жуківських; 30) дві жабокруцькі; 32) шість хотимирських; 38) живачівська; 39) грушківська; 40) дві гарасимівські. Разом 41 могила.

²⁰ «Rozprawa o dwóch Haliczach», 1 зошит Наукового збірника, вид. Матусы Halickiej.

ти западину, заглиблення всередину, що на Покутті трапляється дуже часто, зважаючи на властивості ґрунту.

Дупні могили були відомі в слов'ян на Балтійському узбережжі, як перекоує в цьому Codex Pomer²¹, у якому сказано, що слов'яни Балтійського узбережжя гріб, насипаний лише з землі, називали *могилою*, а гріб, викладений камінням, називали *дупною могилою*²². Звідси могла перейти ця назва і до таких насипів, які мають западину, порожнє місце. У деяких врешті виникло переконання, що Дупні могили – це наші тумулуси²³, що містять кам'яні гроби.

Власне на чортовецькій ниві, на межі з Росохачем, є така могила, звана в народі Дупною. Тим часом я переконався, що це дуже цікавий стародавній шанець (радше шанець, ніж могила). Назва Дупна виникла через те, що має западину. Цей насип доволі великий, оскільки має 154 м обводу біля підніжжя; заокруглена верхівка має 60 м 5 дм обводу на 20-метровій висоті. Цей щит власне є валом, і лише від нього починається заглиблення вниз, старанно зроблене на глибині 7,5 м. На самому низу невелика западина, яка утворює малу уголовину. Деякі з присутніх при дослідженні цієї могили висловили думку, що ця яма утворилася випадково, внаслідок того, що запалася земля, без впливу й допомоги людей. Але ця западина утворилася через те, що були склепіння, які мали утворювати дупну могилу, як це бачимо в подібній могилі в Ясеніві Пільному. Я не погодився з цією думкою, а мене підтримав п. Пшибиславський. Я був переконаний, що заглиблення не було випадковим, а було зроблене людьми одночасно з цілим насипом і належало до конструкції тієї будови (відповідно до первинного призначення); що увесь насип міг використовуватись як оборонна споруда, а може, одночасно і як святиня або місце, де приносили жертви. На валі могли поміститися кілька тисяч людей, у той час, як внизу складали пожертвування (можливо), хоча це не збігається зі звичаями слов'ян, які зазвичай полюбили скласти пожертви на підвищеннях. Нарешті, важко припустити, що в таких западинах могло вміститися склепіння і гріб. Однак, щоб

²¹ Якийсь кодекс. (Примітка наша)

²² Codex Pomer. 1, № 36, де сказано: «In cumulum satis magnum, qui sclavice vocatur mogela». В іншому місці під 1254 р. твердить: «Ad montem lapideum Dupna mogela Sclavicali more sic nominatum».

²³ Великі кам'яні насипи у деяких стародавніх культурах, що мали сакральний характер.

переконатись самому й переконати інших, я вирішив глибше дослідити цю цікаву пам'ятку. Починаючи від найглибшої западини, чи заглиблення на самому низу, я наказав копати канал, що веде вгору. Канал викопано прямою лінією завдовжки 5 м, завширшки 1,5 м і завглибшки біля 2 м. Це дослідження підтвердило: 1) що в цьому місці земля зовсім не западала; що заглиблення було зроблене одночасно з насипом валу з метою, яка нам сьогодні невідома; 2) що найменших слідів склепіння ніде не виявлено, і гробу в цьому місці нема взагалі. Звідси також дуже простий висновок, що й назва Дупної могили з западиною не завжди буває обгрунтована, тобто не завжди є справжньою могилою, яка покриває людські рештки. А наскільки спірним є питання цих Дупних могил, може показати наступний приклад.

2 і 13 листопада 1873 р. секція розкопок одержала такі відомості: 1) що «поза Дністом, в околиці Городенки, запався цього року (1873) поганський гріб»; 2) як доповнення вищесказаного: «ця могила розташована у межах гміни Ясенова Пільного, в Городенківському повіті, біля дороги з Городенки до Снятина; частина цієї могили розсипалась, відкрила надігнілі кам'яні склепіння, що, очевидно, було поганським гробом». Ці звістки не могли не привернути уваги. Могила розсипалась, гріб запав, кам'яні склепіння відкрилися – це пробуджувало величезну цікавість. Археологічна комісія доручила мені дослідити цю могилу. Тож я скористався своїм перебуванням у тих сторонах і 16 червня 1874 р. опинився на місці. Коли я оглянув вказане місце, то легко було переконатися, що могила не розсипалась, бо її тут ніколи не було; що ніякий гріб не западав, бо і цього тут ніколи не було, як не було і нема гробових склепінь.

Це не насип, а природне утворення на межі села Ясенів Пільний²⁴, похиле, що підноситься над місцевістю (154,4 сажні над поверхнею моря), з розлогим і чудовим краєвидом на Карпати й Буковину, так що Чорногора, Драчинець та інші малюються, як на долоні. Усе узгір'я – цілина, ні крихти сипаної землі тут немає. Від стежини похиле, а з півночі через підбирання глини частина пагорбу відпала, відкривши поклад чорнозему принаймі на 5 м товщини, а під ним іде поклад вапна, що не становить суцільної твердої брили, а продірявлений, просякнутий водою, з відпадинами, тому формує западину у

вигляді склепіння. Це можна побачити і в місцях, де вапняні поклади омиваються водою, тому стають очищеними від верхніх шарів. Тож несправжнє склепіння у тій частині узгір'я, що відпала, дало привід до утворення фантастичного уявлення про гріб, що запався.

Могилою це узгір'я називають тому, що на самому його вершечку, понад 10 м від западини, є два насипи, що не мають ніякого стосунку до самого узгір'я. Я не міг їх розкопати, оскільки на одній стоїть хрест, а на другій знак вимірювання, до якого не можна торкати-ся.

За стежкою, у південно-східному напрямі, підносяться доволі прямо й густо невисокі плоскі насипи на кілька миль, що досягають аж Буковини. Ці звивисті вали мусили позначати якусь дорогу; дивує лише, що вони розташовані надто близько один до одного.

²⁴ Власність Стефана Кишищовича.

III

Ідолопоклонницькі пам'ятки: скульптури богів¹, язичницькі звичаї, історичні джерела

З того, що ми вже розповідали про пам'ятки на Покутті, можна, здається, почерпнути тверді переконання про заселення Наддністрянського та Надпрутьського краю в кам'яному віці.

Йдемо далі.

Крім городищ над покладистими печерами, крім виробів з каменю і кременю, маємо ще численні сліди побуту наступних епох. Маємо тут скульптури язичницьких божків, маємо вироби з бронзи й заліза.

Коли в слов'ян з'явилися міфологічні поняття, до якої епохи слід віднести поклоніння різноманітним божкам, з точністю окреслити не вдається. Оскільки самі вироби скульптур, які вціліли, вироби недосконалі, які видають невправну руку, зародження мистецтва, то можемо припустити, що мало б припадати на перехідний період – від кам'яного шліфованого до знайомства з металом.

Ми вже згадали перед цим про городище і печеру в Хотимирі, також про скалу, яка зберегла до сьогодні назву Дівка. Ця скалиста гора міститься також при городищі, хоча не перебуває з ним у безпосередньому зв'язку, паралельно з нею підносився стовп, що уособлював постать нареченої. Отже, цей стовп велетенських розмірів всюди називали Дівкою, а від нього вже й прилегла гора отримала назву. Власник Хотимира п. Гжегош Лукасевич, також деякі з місцевих власників, засвідчують, що добре пам'ятають виразну постать тієї Дівки. Згадує про це божище і Францішек Карпінський у своїх «Щоденниках» (стор.129), він неодноразово мав проїжджати повз нього, бо мешкав деякий час за чверть милі звідти, в Жабокруках; але детального опису не залишив. Стовп, внаслідок обвалення брил каміння, завалився частково кільканадцять років тому, друга половина завалилася в 1866 році. Він все ще лежить під тягарем уламків, але так розбитий на друзки, що нічого про фігуру (постать) нареченої зрозуміти вже неможливо.

Збоку розташована гора, під якою власне існує печера, з незапам'ятних часів називається *Триголовата*. На ній нічого не знайдемо, що могло б пояснити назву. Однак нагадує вона голосного слов'янського *Триголова*, або *Білуна*, по-іншому *Прабога*. У поморян Триглав був шанований як найвищий володар неба, землі й води. У Щєціні була скульптура того бога, очі якого та уста мали золоті паски, як емблему того, що цей бог залишив найвищі ряди залежним від себе богам, а сам не хоче ні бачити, ні чути, що поганого є на світі²⁵. Хоча і Святовита переважно вшановували надбалканські слов'яни, проте знайдено його скульптуру в сусідньому Поділлі, не надто віддаленому звідти. Чому слов'яни Придністров'я не мали поклонятися Триглаву? На цій горі імовірно могла стояти скульптура того бога, могли йому тут складати пожертви як найвищому; а звідси могла виникнути і назва гори.

Але якщо тут був Триглав, що б означала та Дівка біля Триглава? Можливо, русини перекрутили з Діви на Дівку (дівчину)? Адже Діва означає те саме, що й мати-земля, дружина неба. Триглав – батько-небо, Діва – мати-земля, ставовили подружню пару. Знали завжди про себе і що де діється. Батько-небо і мати-земля до сьогоднішнього дня у слов'ян уживається як найбільше закляття. Клянемося, мати-земле! Це найвища клятва у слов'ян, особливо у сербів.

У сербів і сьогодні, якщо хтось хоче заприсягтися, стає у викопаній ямі, маючи над головою трав'яну покриву, бо це волосся матері-землі, і тоді клянеться на землі, а якщо обмане – гине на місці. А те, що матір-земля, або мати-земля (як говорив покійний В. Поль), те саме означає, що й Діва, тепер не може бути сумнівів²⁶.

Отож, якщо Триглав, тобто батько-небо, мав скульптуру, або тільки був на тій горі уособленням божества, то чому при ньому не повинна стояти його дружина Діва²⁷, мати-земля?

Знаємо добре й те, що лінгвістичні висновки іноді задалеко можуть привести. Однак не годиться нам не звернути увагу на милу місцину, розташовану по сусідству, що носить імпозантну назву Живачів. Ця назва мимовільно пригадує нам Живу, або Сиву, у бі-

²⁵ Мої міфологічні нариси в «Ниві», 1875, с. 169.

²⁶ Див. дослідження Квашніна, Самарина, Безсонова і мої.

²⁷ Богиню Діву, матір-землю не потрібно плутати з Дією перекрученим пізніше в Діву, що означало вже неприязнь, зловісне божество.

лорусів Тітку, ще ближче Гроновищу, королеву блискавки, паню літа. Хотимир, Живачів, Ісаків зі священним гасм, прастарі слов'янські місцини; припущення, що і в Живачеві могла постати скульптура Живи, не буде фантастичним перебільшенням.

А тепер, перехожу до скульптури, що існує ще й сьогодні.

У Коломийському повіті, в маєтку Велика Кам'янка (давніше – гр. Калиновських, нині п. Щепана Вантерисевича) в саду є скульптура, яку, завдяки люб'язності теперішнього власника п. Гіларі Пельца, я оглядав 20 червня.

Ця скульптура з шутрового каменю уособлює божище в двох постатях, з'єднаних між собою, чоловіка і жінку. Висота фігури становить 195 см, висота голів 43 см, загальна ширина 55 см. Увігнутість від голів до талії становить 44 см. Низ (плоско зігнутий) має 86 см, найбільша ширина двох цих постатей 86 см. Заокруглення голів виразне, але не розпізнати на них ні очей, ні носів, ні інших частин обличчя. Плечі високо піднесені, інших частин тіла зовсім не розпізнати, крім плечових частин, які виразно та грубо позначені, за якими і легко можна розрізнити стать. Здається, що скульпторові найважливішою була ця різниця, якщо всі інші частини він обмежив найгрубішими обрисами.

Це божище знайдено ще в минулому столітті, перед 1767 роком, під час копання рову в давньому маєтку. Перед 1830 роком тогочасний власник Великої Кам'янки Людвік Калиновський привіз її до двору і вирішив помістити в своєму гарному саду; бажаючи, щоб фігура виднілася аж з Коломиї, він привіз велику кількість гранітних плит з-над берегів Дністра. Ці плити, старанно оброблені, мали становити прекрасний п'єдестал. Невідомо, з яких причин він не реалізував свої наміри; але цей п'єдестал і сьогодні тут стоїть цілком завершений. На значному насипаному піднесенні, на підмурованому фундаменті підноситься п'єдестал з шістьма східцями гранітних плит, на висоті 315 см. Тут, у саду, лежать інші гранітні колони, старанно оброблені з чотирьох боків, кожна з яких має висоту 474 см. Ці колони мали бути установлені на п'єдесталі, одна на другій, і лише тоді на них планувалося помістити божище, яке стояло б на висоті 12 метрів 63 см, разом з божищем воно б становило 14 м 58 см, не враховуючи насипу та підмурка. З такої висоти божища було б видно здалеку.

Пан Габріель Гогендорф подає неправдиву інформацію про висоту статуї, говорячи²⁸, що має 5 ліктів. Але вона менша, п. Гогендорф і за ним вчений Бельовський²⁹ роблять ще більшу помилку, стверджуючи, що насправді то буде скульптура Леля і Полеля. П. Гогендорф посилається на перекази галицьких караїмів (які їхній равин Леонович виписав з якоїсь давньої пергаментної книги), що ще близько 1346 року в Галичі мали бути сліди божниці Леля і Полеля.

Не заперечуємо, що в Галичі могла бути святиня цих богів; але фігура, яка є в Великій Кам'янці, в жодному разі не може зображувати цих богів. Забуваємо, що Лель і Полель були не брат з сестрою, а два брати-близнюки, обидва чоловічої статі, а на скульптурі явно бачимо чоловіка та жінку.

Лель і Полель – сини Дажбога (Даджбога), Всезнаючого золотоговолосого, тобто сонця і його дружини Лади, богині весни і рясності, берегині дівчат – живуть у пам'яті всіх слов'янських племен, так само як і в литовців, де їх шановано як покровителів подружжя і пасічництва; вони були ковалями, що кують людське життя. Білоруські пісні й тепер благають їх, щоб скували щасливе єднання закоханих. На честь їхнього дня 1 лютого ріжуть півня, бо півень і курка – це символ подружжя; тому й цей день носить назву іменин півня. Ці їхні багатогранні прикмети призвели до того, що з запровадженням християнства свято Леля і Полеля відносили аж до шести святих: Зосима і Сабби (8 серпня), Косми і Даміяна (1 листопада), Гліба і Бориса (24 липня).

П. Гогендорф додає, що люди на Покутті називають цей камінь своїм богом, що вибираються до Кам'янки шкребти його на різні ліки. Перенесення каменя до саду, здається, перервало це нашкрябування. Двоїстість божища, зображеного на цьому камені, можливо, дозволяла значно доречніше застосовувати його до самого Дажбога і Лади, які в русинів завжди в парі; та й у гучному святкуванні Івана Купала бачимо ту саму двоїстість. Саме святкування цього торжества (в ніч проти 24 червня) спільне двом з подружжя. На Русі перед сходом сонця, тобто перед тим, коли Дажбог уже має показатись на небі, ставлять боввана, зодягнутого в жіночу блузку, з вінком на го-

²⁸ Науковий часопис, 1828, зошит 4, с. 88.

²⁹ Час, місячний додаток з 1857 р., т. 6, с. 655.

лові, над берегом озера чи річки. Юнак, передягнений на Купала, що очолює дівчат, які співають, обступає божка, а коли зблищать перші промені сонця – всі кидаються і тягнуть за собою боввана. Цей ідол уособлює Івана, тобто Дажбога; Купалу-Ладу, яку в піснях часто кличуть Марія, Маринечка.

Білоруські та малоруські пісні, що співаються до сьогоднішнього дня, виразно говорять про цю двоїстість: «На Івана сонечко буде нам блищати. Накупався теж Іван та й упав у воду. Купала під Івана також у воду впала. Іван з Марією однакових пригод зазнали, але та купіль на біду обох випала: – Де купався Іван, там берег цілий обвалився; – Де купалася Марія, травичка розтелилась...». Або: «На Купала, на Івана дівчата зілля збирали; – збирали, та не знали (їхні властивості). Та й до королівни (до Лади) послали; – королева зілля розпізнала; і до всіх дівчат вона сказала: – «Що є красою для дівчат, а сухотами для юнаків. Що є підбадьоренням для дівчат, а згубою для хлопців...»³⁰.

Легше було б припустити, що божище Великої Кам'янки уособлює Дажбога та Ладу. Принаймні на інше божество подвійної статі в одній скульптурі натрапити не можемо.

Станіслав Дуньчевський у своєму календарі 1767 року розповідає, що, їдучи Покуттям зі Станіславова до Снятина на Кам'янку, можна побачити каміння, з якого один експонує дві особи, інший – три хлібини. Ці дві особи, як бачимо, вціліли, а про три хлібини й традиція, либонь пропала³¹.

До пам'яток, що сягають далеких часів, нам доводиться застосувати традиційні спогади покутських русинів про деякі язичницькі звичаї і обряди, яких дотримуються й до сьогоднішнього дня, хоча первинного їхнього значення ніхто вже не знає.

Так, наприклад, святять там двадцятий день після Великодня і називають його: «Рахманський Великдень». Робітника цього дня за жодні гроші неможливо найняти, тому що лякаються якогось Рахмана. Хто ж це був, де він тепер, жоден з найстарших віком відповісти не може. Лише світлий парох з Хотимира міг нам пояснити, що на Великдень люди їдять писанки (яйця), а шкаралупу збирають і викидають у воду, промовляючи: «Це для Рахмана». Ця шкаралупа

³⁰ Там само, ст. 356.

³¹ Про це згадує Бельовський у названій статті.

має плисти двадцять днів (Дністром і Прутом?), доки їх отримає ця таємна істота, а тоді власне і день його святкування.

Пам'ять про цього Рахманіна, чи Рахмана, живе досі не лише на Покутті та в гуцулів, але й на Поділлі і в інших частинах Русі. У гуцулів рахманський обряд ще виразніший.

Гуцули привозять під церкву і святять там три паски:³² одну їдять на Великдень, другу провідної неділі, третю залишають на так званий Рахманський Великдень. У гуцулів це свято припадає в середу перед Зеленими святами. Цього дня гуцули постять найстрогіше² і їдять раз на день після заходу сонця. Цей піст повинен охороняти їхню худобу від укусів гадини. Коли засвітиться перша зірка, господня кладе на стіл паски і дає чоловікові одне яйце (писанку). Той стає посеред хати і каже: «Ходіть, діти, будемо сьогодні всі цим яйцем ділитись». Тимчасом хтось запитує: «А як одним поділитися зможемо?». На що батько урочисто відповідає: «Якщо ж цієї ночі могло 12 Рахманів одним яйцем поділитися, то й на нас має вистачити». Після чого облуплює шкаралупу і ділить на всіх яйце. Збирає потім зі столу шкаралупу, йде з усіма на берег річки та кидає в воду, промовляючи: «Яйце не дійде до Рахманіна, але шкаралупа таки дійде». Потім повертаються всі до хати і споживають паску³³.

Тут є велика різниця між покутськими русинами і гуцулами. Перші кидають шкаралупу від яйця у Великодній день, а гуцули в саме свято Рахмана. Однак і в одних, і в інших яйце відіграє головну роль.

Так само відмінність і в даті святкування Рахмана. У покутських русинів припадає на 20 день після Великодня, у гуцулів – у середу перед Зеленими святами. Отже, це свято рухоме. На Поділлі знову ж таки по-іншому. Календарі віленські за 1851–1858 роки містять у списку ярмарків згадку про Фульштин на Поділлі: «2-ий ярмарок на рахманський великдень 13 травня» і про Стрижавку також на Поділлі: «Третій ярмарок на рахманський великдень». Календар з 1859 року згадує вже тільки про Фульштин, а календар з наступних

³² Паска виробляється з сиру й сметани, з цукром і родзинками. Вживається зазвичай на Великдень. Така паска з куличем (вид пирога, в деякого тільки на молоці та дріжджах, а в деяких з маслом). Ті, що визнають східний обряд, святять після пасхальної відправи, і це в них є свяченням.

³³ Звідси навіть прислів'я: «постимо, як рахмані!».

Див. Lexicon Міклошича, Відень, 1862, с. 796.

років двох цих місцевостей не згадує. Бердичівський календар з 1865 року подає той самий ярмарок у Фульштині вже 17 травня. 17 травня 1865 року припадало в понеділок, шість тижнів по Великодню. Так само віленський і бердичівський передруковують без змін дати з попередніх років і, помиляючись, подають сталу дату.

У Васильківському повіті, в Україні, шкаралупу з яєць і кістки з м'яса викидають до річки, так само як і на Покутті у Великдень, сподіваючись, що вони попливуть до далекого міста *Рахмана*, і коли туди допливуть, то тільки тоді в цьому місті настане Великдень³⁴.

На Волині, біля Чуднова, цей день і саме святкування називається не *Рахманським*, а *Навським*. Навський валикдень припадає там на понеділок після провідної неділі. Цікавий також той факт, що на Волині, в тиждень після святої Трійці, святкують Навську Трійцю. Люди вірять, що коли хтось у ці дні працюватиме, то покаранням буде те, що в руці виросте мертва кістка і більше до роботи рука не буде здатна³⁵.

Новосельський у праці «Український народ» також згадує про Рахманський день³⁶. На санскриті, пише Новосельський, склад *рай* (*rau*) означає ясніти, бути гарячим, пекти. Це версія складу *Ag*, яка означає те саме і повторюється в давньоєврейських словах *og*, *ug*, що означають ясність.

Або, веде далі, вислів Рахман, можливо, було б простіше простежити від санскритського слова *Rahati*, *Rahayati* – опускати, залишати.

Рахмани, таким чином, були б, як вважає Новосельський, людьми, що залишили світ живих, що покинули своїх родичів та перейшли до світу духів: *ті, що відійшли*.

Слово *Навський* Новосельський тлумачить також мовою санскриту; склад *Na* означає відпочивати, дути, жити; звідси людина називається *Nag*, *Naras*. *Навський Великдень* є Великоднем благословенних духів, що живуть у раю.

У словнику польської мови М. Оргельбранда (1861, с. 1335) Вільнюського видавництва значення слова *Рахман*

³⁴ Опис Васильківського повіту Едв. Рудіковського, с. 159.

³⁵ Там само.

³⁶ Укр. Нар., т. 1, 145–152.

таке: «Рахман у слов'янських язичників є назвою небіжчика в пеклі. Рахмани – те саме, що латинське *manes*. У Галичині люди кидають у річку шкаралупи з писанок, промовляючи: «Пливіть до краю Рахманів, нехай і там буде свято». Це свято люди називають Нахманським(?) Великоднем». Про великий Навський день словник Оргельбранда нічого не згадує. У словнику Лінди також більш-менш окреслено, а про Навський нема згадок.

Адам, князь Чарторийський, у своєму словнику слів так тлумачить слово Рахманний: «*Рахманний* з турецької, означає обласканий, освоєний. Орахманити означає обласкавити, чи приласкати, як тварину, коня чи навіть людину. Походить з арабської мови, в якій кожний розділ Корану починається словами: *Bimilaki Al rachman*, в ім'я ласкавого Бога. Переносно так сказано: «Його могутність (пан) так орахманена, або така рахманна, що готові їсти з руки».

Значення обласкавлення, або освоєння, приписує також словник Лінди і Віленський; однак по-іншому пишуть ці слова, а конкретно: *rochmanić*, *rochmanność*, *obrachmanić*. Крім того, згідно з думками Чарторийського, начало Рахмана має бути злим, недобрим; Рахманом стає тоді, коли ця зла істота обласкавлена. Далі, мабуть, щоб її такою зробити, потрібна певна жертва, дар, віддання пошани і пам'яті. Тоді стає рахманною.

Російський етнолог Афанасьєв³⁷ трохи по-іншому дивиться на ці загадкові людські святкування. Індійська легенда про королівство

³⁷ Див. Poeticzes. Wozzreniia. Т. 2. 141. Т. 3. 278, 279.

Додає ще, що в Польщі звертаються до сонця наступною піснюю:

«Світи, світи, сонечко!

Дам тобі яєчко,

Як курочка несе

В дубовому лісі.

Візьме яйце до раю,

Всі душі звеселячи».

Афанасьєв не подає закінчення цієї цікавої пісеньки:

«Нічим не рада,

Батьку, матері волала:

Милій Боже!

Не допусти її на Маден ложе».

Ями, доводить п. Афанасьєв, в якому живуть духи батьків, чи предків (pitris), злилась у середніх віках з легендою про брахманів (брамінів).

У творі «Книга глаголемая космографія» (Книга hlholemaja kosmograjija) описана країна щасливих рахманів, які не знали турбот і потреб; ця країна розташована біля самого сходу сонця, неподалік чотирьох райських річок, і має свого короля.

Далі Афанасьєв пише, що в Галичині люди говорять про те, що далеко на схід сонця, за чорними морями, живе щасливий рід Рахманів; дотримуючись праведного способу життя, цей рід постить і тільки раз на рік їсть м'ясо – на рахманський великдень, який тоді припадає, коли шкаралупа червоного свяченого яйця припливе до них від нас широким морем. У південній Росії цих людей називають Навами, а свято навським, або великим русальним днем. У Великий тиждень малороси кидають у воду шкаралупу від крашанок, щоб сповістити небіжчиків про радісне Воскресіння. Вислів *рахманний*, що вживався до того часу, означає:

а) веселий, гостинний;

б) тихий, лагідний;

в) туманний, нудний, тупий.

Тут поєднується поняття: спокій і слабкість, що зумовлені смертю. Рахмани – це *брахмани*, щасливі мешканці макарійських островів; легенди про них, дійшовши до слов'ян, злилися з переказами про *нав* (небіжчиків), а вислів *рахманний* перейшов у значення, на яке наклали відбиток слов'янські поняття про душі мертвих.

Тільки Афанасьєв. Але йдемо далі.

У праці Грегора Крека, професора слов'янської філології і літератури в Грацу, під назвою «Вступ до історії слов'янської літератури і зображення її древніх періодів» (1874, с. 121) знаходимо цікаве пояснення слова *Навський*. *Нав*, *Наві*, зазначає Крек, була країна, відділена від помешкань людей великою водою, так само, як у легендах народів з прародини, з якої походять слов'яни. Щоб туди дістатися, потрібно було (небесною водою, повітряною течією) перепли-

сти або перейти мостом, яким є веселка або Чумацький шлях. Кун довів першим, що веселку або Чумацький шлях сприймали як дорогу, по якій, за твердженнями індуців, душа мандрувала на місце свого призначення. Крек додає, що у словенців веселку називають мавра, це слово також означає корову з чорними плямами чи крапками.

Август Діміц (секретар історичного товариства Країнського відділу) в історії Країни слово *нав* поєднує з раєм, де живе бог сонця, де вічна весна і де перебуває душа після смерті, на противагу пеклу – місцю плачу.

Відомий чеський етнолог Гануш Й. Й. у своєму слов'янському календарі нічого не згадує про Рахмана. Однак слово *нава*, за ним, означає те саме, що й *Морана*, або земля чи радше весь позаземний світ, у якому людина оселяється після смерті.

Ось це і все, що ми змогли зібрати про Рахманський, чи Навський, великий день. Як бачимо, суперечностей немало. Сам факт, його первинне значення, забуте сьогодні русинами, назавжди залишається загадковим. Відзначають і сьогодні свято Рахмана, проте значення його не розуміють.

У тому, що Рахман відіграє роль міфу, а не історичної постаті, здається, немає найменшого сумніву.

Яйце, яке, як бачимо, відіграє тут головну роль, від правіків завжди несло символічне значення. Уособлювало день і ніч, життя і смерть, теперішнє і минуле, силу, що творить і нищить одразу. У християнстві червоне яйце, крашанка, на Великдень проповідує радість, надію, відродження³⁸. Русин вірив у це, однак з молоком матері всмоктувались ідолопоклонницькі погляди, навіть у моменти щастя і радості наказували йому не забувати й про ворога світла; про того підземного бога, який був паном трупів, якого оточували мурахи, круки і шакали, які в його очах м'ясо трупів з'їдали, а він забавлявся, загрибаючи кістки мертвих. Дружина цього страшного пана була Морана – смерть, а їхні діти – сон та дрімота. Не тільки в язичництві, але й у зародках християнства, та навіть сьогодні у багатьох невідомих місцях, боявся заляканий русин того підземного бога, того Сітврата, Карачуна, Мороза, Жужі, Нію. Він був ніби знаряддя чорного бога. Тож треба було благати пана смерті, складати йому офіри зі шкаралуп із яйця, через що вдавалось урахманити його, об-

Мадей – вбивця, за кару в пеклі має ліжко, наповнене гострим, звідси Мадейовим назване. Звідси навіть прислів'я виникло:

Прийдеш на Мадесве ложе,

Де самі бритви і ножи!

³⁸ Див. про яйце змістовну розповідь Лепковського в Нар. трал., с. 45.

ласкавити, а вблаганого, обласкавленого його називали вже Рахманом, звідси й пішов *рахманський Великдень*. Вже сама назва переконує, що його початок у християнській епосі, коли при впровадженні віри старі звичаї відкинули не повністю, а примушували використовувати їх на християнський лад. Спочатку значення цього звичаю мало стосуватися віддання шани померлим, може, значило те саме, що й Радауниця, Дзяди, або краківська Рукавка. Воно мало використовуватись у першому весняному святі, в якому символічне яйце відіграло дуже важливу роль.³⁹

Це тільки назва гіпотези, яку зможе розв'язати глибше етнологічне дослідження.

В околицях Обертина, навесні, мешканці Покуття обирають певний день і натовпом сходяться до цього місця, відзначаючи свято *Неек*. Жодних інших відомостей про це святкування не знаємо. Мали б це бути якісь покутські *німфи*, *русалки*?

Також на Покутті до сьогоднішнього дня існує міфічний *Дідух*. Святкування Дідуха припадає власне на Коляду, тобто Різдво Христове. Не тільки на Русі, але й у всій Литві Святі вечері їдять за столом, під який накладають сіна, рідше солому. Стіл залишається в такому вигляді перші два дні свят, а на третій день виносять скатертину з сіном і спалюють перед хатою. Це називається спалити Дідуха. Тож це мало б бути святкування Коляди, згадка про зимове переселення. *Спалити Дідуха* мусить означати те саме, що й *забити коляду*, тобто забити вепра до *Коляди*, на честь Коляди, або, як у сербів, спалити грубу колоду, облиту маслом та вином. Дідух, звичайно, походить від Дід, був емблемою, якимось знаменням Коляди або, як у сербів, свята Божича, у новгородян Кудесів (чудес, чар), у псковичів Суботок і т. п. Кожна слов'янська гілка давала святам іншу назву, та всі разом святкували день матері сонця.

Стільки змогли зібрати міфологічних відомостей про пам'ятки Покуття, які або наочно розглядали, або почули з людських уст про наявні до сьогоднішнього дня язичницькі звичаї.

³⁹ Невідомий автор статті, який глибоко обізнаний з Суботками, Купалом або з вінками напередодні св. Івана Хрестителя (Кур'єр Варшавський, 24 червня 1874, № 136), поєднує це свято зі святом Рахманним (каже, спомин померлих). Видається, що це не так, бо згадані джерела вказують, що рахманський Великдень на Русі всюди буває значно раніше, у квітні чи травні, але не раніше.

Бронзова епоха, далі залізна дають нам непохитні докази, що люди за тих епох жили на Покутті, навіть були між ними заможні люди; в самому серці Покуття, на нивах Коршівських, відомому в історії Казанові, було знайдено таку гарну і таку рідкісну бронзову сокиру, що її віддали до академічного музею як дарунок власника Коршева В. Зенона Кшемуневича. Вона належить до цінних пам'яток бронзової епохи. Її довжина 35 см, ширина 8, ручка до отвору 9, а чи то добута в торговельній дорозі, чи на місці виготовлена, добре свідчить про людей, які тут мешкали.

Про інші бронзові й залізні вироби будемо говорити в наступних розділах.

А тепер напрошується запитання: які ж то люди, які племена, які раси жили над Дністром та Прутом? Археологія не багато дала нам підказок, а перші історичні джерела доволі скупо подають про це відомості. Однак звернемося і до них.

Знаємо, що в VII столітті над Дністром і Прутом сиділи тиверці й уличі, і були, як стверджує літопис, прадавніми поселенцями цієї землі.

Поблизу гірського Дністра і Бугу мешкали дуліби. Відомо також, що авари перейшли через Поділля і Східну Галичину і тут поблизу Дуклі перейшли через Карпати й осіли в Угорщині. Дуліби залежали якийсь час від них; однак нема згадки про тиверців та уличів.

Пізніше слов'яни мешкали на Покутті як прадавні поселенці. Однак епоха, зазначена літописом, для нас недостатня. Наші пам'ятки, які ми здобули на Покутті, доволі давні. Для нас важливо, хто тут жив принаймні кілька століть до Христа?

Геродот, що жив і писав близько 400 років до Р. Х., розповідає, що коли надійшла звістка про напад скіфів між Дністром та Дніпром, місцеві люди з королями і своєю старшиною зібрались на велику народну раду. Королі радили воювати і ліпше загинути, ніж стерпіти чужих панів на землі своїх предків. Народ, навпаки, радив тихо залагодити справу. Дійшло до конфліктів, від конфліктів до битви. Королі з військом загинули. Народ їм над Дністром насипав могили, які на власні очі бачив Геродот. Скіфи загарбали край, але головний осідок, або орду заклали, між Дністром та Дінцем. Місцевий народ zostався при землі, прийняв його і назву скіфів.

Ким же були ці гніздові мешканці-наддністрянці? Ось що кажуть про це науковці, що найглибше досліджували слов'янське питання.

Кароль Сенкевич повідомляє⁴⁰, що в завойованому скіфами краю мешкали, як і мешкають дотепер, слов'яни. Сенкевич додає, що там, коли Буг у своєму плині найбільше зближується з Дністром, між тими ріками мешкали *алізани*, або *галізони*, які відрізнялися від скіфів тим, що сіяли і збирали пшеницю, просо, горох, часник і цибулю. Кого ж не вразить, каже Сенкевич, близькість садиби і назви цих галізонів з нашими галичанами? Згідно з Геродотом, в околицях Дністра жили також *каллініди*, що нагадує назву *Русі-Красної* (червоної).

З повісті Геродота знаємо також, що Геркулес був над Дністром і там на скалі витоптав дволіктеву стопу, яку Геродот бачив і міряв⁴¹.

Набагато пізніше від Геродота Йордан заселяє весь край між Чорним та Балтійським морем, між Карпатами та Дніпром слов'янським плем'ям, сліди якого бачимо вже в Геродота, на тій самій території. Важливо те, що Йордан, кажучи про слов'ян, вважає їх автохтонами, родимими мешканцями своєї землі⁴².

Шафарик і Паляцький доводять первинність слов'ян у Європі⁴³.

Лелевель, хоч і різниться поглядами, не заперечує первинності.

Ксьондз Станіслав Клечевський, реформат, у праці про польську мову так пише про наших предків: «Про той край, де тепер є Русь і Польща, можемо спокійно говорити, що тут незабаром після потопу, осівши, завжди мешкали люди одного покоління»⁴⁴.

На цьому нам слід обмежитись. Далі історія Покуття, нашествия римлян, кочівництво і напади печенігів, турків, берендеїв, татар та інших, які залишили чимало слідів свого перебування в різних назвах місцевості, позбавлених слов'янських коренів, належать уже до історії, в галузь якої археологія первинних епох не включає.

⁴⁰ Slowianszczyzna, Skarbiec Hist. Pol., Париж, т. 2, 487.

⁴¹ Там же, с. 501. Бельовського: Покуття, у Часі, місячний додаток, т. 6, с. 659.

⁴² Сенкевич, там само, ст. 515.

⁴³ Slovanske starozitnosti. Palacky w historyi swojej.

⁴⁴ Сенкевич, 564.

Однак не можемо погодитись із відомим нашим дослідником Августом Бельовським⁴⁵, який вважає, ніби Покуття було заселене значно пізніше, ніж інші частини нашого краю. Навпаки, незаперечний факт, доведений археологією, явно свідчить про неперервне заселення Покуття, від найдавніших часів через усі епохи, починаючи від шліфованої кам'яної епохи, зразки якого ми знайшли на Покутті на трьох метрах глибини, в хотимирській могилі.

Найкращим є припущення, що в нашій ері, серед затяжних воєн з монгольським військом, заселення йшло повільно, бо такі справді найстаріші міста на Покутті (Галич і Снятин) постали в X або XI столітті. Але це вже цікавить нас менше.

⁴⁵ Покуття, у Часі, місячний додаток, т. 6, с. 659.

IV

Дослідження курганів і могил у Живачеві, Хотимирі, Обертині, Чортівці й Підвисокому. Залізні вироби зі Слобідки Пільної

На всьому просторі Малої, Білої, Чорної і Червоної Русі в дохристиянський період існував звичай ховати тіла в землі; натомість у Литві і на всьому просторі Польщі, так же, як у Чехії, Моравії, Сілезії, майже всюди палили тіла і ховали в урнах. І тут, і там трапляються винятки, але рідко.

Грім вважає, що слов'яни спочатку спалювали, а в останні роки язичництва ховали. Це стосується не лише слов'ян. Інколи, але не завжди, думка Грімма підтверджується. Справді, були випадки, коли в одному й тому самому гробі знаходили рештки з усіх трьох епох, як, наприклад, у великій кам'яній могилі, в роду Тумулуса, недалеко Любека, давно знайдено скелет із залізної епохи, всередині була урна з бронзовими прикрасами, а під нею на значній глибині знову скелет зі знаряддями з каменя і кременя. Але такі випадки бувають дуже рідко.

У наших околицях також трапляються цвинтарі, що містять екземпляри з усіх трьох епох, наприклад, у Лежайську, але тут у всі три епохи існував тільки один звичай тілопаління, хоча і це категорично стверджувати не можна, бо Лежайська ніхто досі ґрунтовно, на місці, згідно з сучасними вимогами науки, не дослідив.

У балтійських слов'ян, здається, одночасно використовували два способи: ховали померлих і палили тіла.

Могили зі скелетами у Чехії і Моравії належать до найпізніших язичницьких часів (Гелліх, Беда Дудік та інші).

На землях кривичів і полочан, як і на околицях Новгороду, були випадки, коли серед численних курганів, могил траплявся тільки один курган, який містив урну з попелом, а біля нього в засипаних курганах лежали скелети. Так, наприклад, у Городилові (о. Пузини в Ошмянському), курган, який містив урну з попелом, а біля урни або над нею покриті і добре перепалені у вогні мечі, списи, стріли, наплечний обруч із золота і срібла, він був насипаний у самому

центрі, а довкола нього тут же, кургани зі скелетами з цієї ж залізної епохи. Значить, очевидний доказ, що одночасно вживали два способи. Навпаки: над Березиною, у логойських лісах, де з покійним графом Костянтином ми розкопали понад 200 курганів, але не виявили жодної урни з попелом. Нарешті у самій Литві, на Жмудзі та в Фінляндії знайдені в кургані скелети належать до рідкісних випадків, а якщо й знайдуться, то вже самим устроєм могили і положенням скелету наштотують на думку, що скелет мав належати якогось приїжджому, чужоземцеві.

На Покутті й галицькому Поділлі до цього часу було небагато випадків виявлення урн з попелом. Нічого, однак, з певністю стверджувати не можна, бо в цих краях переді мною систематичного дослідження могил не було зовсім.

Уже минуло більше тижня з часу мого приїзду на Покуття, я оглянув чимало великих могил, відвідав кілька місцевостей, проїжджав через ниви, ліси, гори і яри, але ніде ані сліду могил, курганів, добре знаних мені в інших частинах Русі, знайти не міг. Розкопки трьох великих могил переконали, що решток вони не містили. Подальше дослідження таких могил потребувало багато часу і значних коштів. Я опинився у важкому становищі, бо, крім бажання дослідити похоронні звичаї на Покутті, прагнув щиро прислужитися нашій новозаснованій антропологічній комісії привезенням для її краніологічних досліджень покутських черепів. Адже сліди побуту людини на цій землі з давніх епох очевидні, де ж тоді їхні рештки? Ніхто не міг мені пояснити. Я перший на Покутті ступав на цю дорогу пошуків і не мав більше ніяких писемних вказівок.

Глибше зосередження і пізнання місцевих умов навчило мене, що на врожайному Покутті, де кожна п'ядь землі високоцінна, де навіть обривисті гори засіяні пшеницею та кукурудзою, невеликі насипи-могили віддавна мусили бути зорані. Народ шанував великі могили, а на малі не звертав уваги, навіть не вважав їх могилами.

Однак зовсім зорати кургани неможливо, бо, звичайно, як мене цього навчив досвід, на самому верху найчастіше складали каміння різної величини, які мусили перешкоджати оранці. Під впливом цієї думки я став шукати хоча б ледь визначених піднесені і каміння.

Отже, я вже був на добрій дорозі.

4 червня шановний власник Хотимира пан Григорій Лукасевич показував мені власне великі могили, яких багато поблизу. Приїхали ми до однієї з таких могил на живачівських нивах. Аж тут при цій великій могилі виразні сліди п'ятьох могил, з котрих чотири розташовані в ряд, а одна збоку. Безперечно, було їх тут далеко більше. Збереглися тільки ті, які мали на поверхні більші брили каміння. Однак легко розпізнати сліди і більшої кількості могил у цьому місці. Навіть верхівка цієї великої могили була зорана: мала вона 20 метрів перехресної міри.

Ці могили розміщені на ґрунті, який належить місцевому уніатському парохіві, тому народ головну, велику могилу назвав *попвою могилою*. Ця нива віддалена від церкви у Живачеві менше ніж на чверть милі.

8 червня я приступив до дослідження живачівських могилок. Після розкопок першої з них, на глибині 1 метра під ґрунтом, виявився скелет головою на захід. Голова лежала, сперта на великому вапняному камені. Під скелетом і на самій поверхні його було багато жовтого піску, який можна дістати заледве через 9 миль від цього місця. Сама могила насипана чорною землею, густо викладена вапняними каменями, з яких деякі до цього часу мають значну величину. Руки витягнуті вздовж тулуба. На пальцях скелета бронзовий перстень, а у вухах сережки. На пальці й на черепі коло вуха залишилися сліди зеленкуватої мідянки, тобто патини. Довжина скелету перед видобуттям, у могилі, становила 160 см⁴⁶.

⁴⁶ Згідно з краніологічними дослідженнями др. Коперницького, це чоловічий скелет (а отже, чоловіки носили сережки). Зріст 175 см (отже, на 15 см більше від показника, який одержав я); довжина черепа 179 м, найбільша ширина 136, отже, показник черепа становить 0,75. Знаю, що вимір скелета в могилі не завжди точний, оскільки залежить від положення скелета; незважаючи на це, я мав звичку завжди відзначати у протоколах досліджень довжину скелетів, виміряну на місці. Скелети, видобуті мною і гр. К. Тишкевичем, не були краніологічно досліджені. Сьогодні покутські скелети переконують мене, що різниця вимірів на місці й зроблених згідно з системою Каруса, в цілому незначна. Я маю тут у себе в протоколах і давніх нотатках виміри скелетів у Полоцькому, Борисівському, Вілейському, Новгородському, Свентяньському, Ошмянському повітах і в деяких інших місцевостях знайдених на Литовській Русі. Усього знайдено 636 скелетів, тому подаю тут список їх зросту:

З числа 636 скелетів 89 мало 188 см.

121 «187»

102	«186»
124	«178»
23	«176»
8	«170»
17	«129»
13	«121»
1	«119»
20	«162»
28	«159»
28	«157»
11	«151»
51	«142»
17	«129»
13	«121»
1	«119»

Отже, виходить, що середній зріст скелетів становить 171, але не потрібно забувати, що останні три числа (129, 121 і 119) мали належати дуже молодим особам; якщо відрахувати ці числа, середній зріст вийде 178.

В Етнографії (написана мною) Віленської губернії, яку оголосило російське Географічне товариство у своїх літописах з 1858 р., я подав зріст притягнених до військової служби в час поборів у 1849, 1850, 1852 і 1854 році (двічі), в числі 12,841 (крім свреїв) з губ. Віленської. Доречним, отже, буде вказати на цій місці, для порівняння, зріст сучасного слов'янського народу, і переважно русинського, (коли ж литовців у цьому числі заледве третя частина).

Тож у числі цих 12841 було:

11	людей з ростом 187 см.
79	«180,5»
451	«76»
1424	«171,5»
2902	«167»
5194	«162,5»
2319	«158»
461	«153»

З цього бачимо, що середній зріст людей із Віленської губернії у другій половині поточного року становить 169; коли скелети показали майже 178. Виходить відносно надто велика різниця у тому, що коли сьогодні на 12841 заледве 11 мали 187; у минулі часи, з 636 було 89, які мали 188; а 121 – 187. Отже, виходить, що у доісторичні епохи більше було людей на Русі високого зросту, хоча найбільша різниця зросту становить заледве 1 см; отже, далеко до тих велетенів, про яких нам говорять легенди.

9 червня розкопано ще дві могили. У другій могилі скелет лежав на глибині 80 см, також головою на захід, спертий на камені, присипаний жовтим піском. Руки вздовж витягнуті. Біля однієї у піску лежали два уламки від обручок, один із них зроблений згідно з визначенням професора Новицького і др. Коперницького з *лівого верхнього зуба якогось гризуна*, імовірно *хом'яка* (*Cricetus vulg.*), другий же з уламка отвору шкаралупи (панцира) слимака (*Helix*); імовірно *H. lutescens*, звичайний у Галичині. Жодних інших прикрас не знайдено. Довжина скелету становила на місці в могилі 165 см⁴⁷. Могила так же, як попередня, присипана чорною землею, перемішана глиною з великими вапняними каменями, які особливо залягали біля ніг.

У третій могилі скелет лежав також головою на захід, на глибині 90 см. Права рука лежала на серці, ліва – перпендикулярно вздовж тіла, на пальці її була бронзова обручка, у вухах сережки. Довжина скелета на місці у могилі становила 145 см⁴⁸. Устрій (лад) могили такий самий, як попередніх двох, тобто з чорнозему, пересипаного з каменями; сам скелет присипаний жовтим піском, але в цій могилі вже не було каміння під головою; не було і великих вапняних каменів.

У кожній з трьох могил містився глиняний посуд, побитий, крупнозернистий. Лежав він над скелетом завжди у напрямку ніг.

Коли я так старанно шукав могил-курганів на кілька миль довкола Хотимира, не знав про те, що маю тут же за домом археологічну скарбницю. На схід від міста Хотимира, серед нив, засіяних збіжжям, є кілька пагорбів, перетнутих бездоріжжями і западинами. Здалека видно одну високу могилу, здавалося, з тих, які віднесено до шляхових. Я не звертав на неї уваги, бо (розташована поза двірським садом на невеликій віддалі, у чудовому положенні) притягала до себе мешканців Хотимира, котрі, крім цієї високої могили, жодних інших навкруг неї не бачили.

Як дуже я був здивований, наблизившись до неї і помітивши явні сліди курганів-могил, майже цілком зораних, аж до кам'яних

⁴⁷ Згідно з др. Коперницьким, скелет чоловіка. Зріст 170; довжина черепа 194; найбільша ширина 137; показник 0,70.

⁴⁸ Згідно з др. Коперницьким, скелет жінки. Зріст 149; довжина черепа 184, найбільша ширина 132; показник 71.

брил, які де-не-де виступали з-під землі. Навколо високої могили нарахував 8 таких могил; а було їх тут, безперечно, більше, але, коли кам'яні брили не заважали, то взагалі були зорані.

За двісті кроків від цього місця, над улоговиною, де кілька років тому було озеро, сьогодні вже частково замінене на орне поле, також є пагорб, на якому достатньо висока могила; а довкола неї десять більш-менш виразних могил-курганів, викладених великими кам'яними брилами, що де-не-де виступають над поверхнею. Саме ці камені спричиняли помилкове враження, тому що власник цього місця, хотимирський ізраїльтянин, вважав їх продовженням скалистого ґрунту, оскільки за кілька кроків звідси, на захід, піднімалися велетенські скелі, про які я вже згадував, розповідаючи про печери.

Ці дві групи могил мають на півдні озеро, далі ниви, що називаються Чарганові гроби; а ще далі колишнє село Сілець; на північ Чеський лан; на схід Хотимир, а на захід згадувані скелі і цупове озеро.

24 червня я розпочав дослідження однієї з могил у першій групі. Обриси цієї могили були виразнішими від інших, її відзначали виступаючі де-не-де кам'яні брили, так що навіть поверхню могили легко було виміряти. Її простір із півночі на південь становив 10 м 7 дм; зі сходу ж на захід 9 м 6 дм. Після першого удару лопатою показалися великі кам'яні вапняні брили, якими ціла поверхня була густо викладена. Усунення їх дуже затруднювало роботу. На 73 см глибини знайшлися у східному боці черепки глиняного посуду; дещо глибше на південному сході знову інші черепки, так що мали б тут бути принаймні дві глиняні посудини, розташовані на невеликій відстані одна від одної. Внутрішній насип могили, коли кам'яні брили тільки її увінчали, складався з чорнозему, перемішаного з дрібними дністрянськими камінцями брунатного кольору, яких в прилеглих околицях взагалі немає; східна частина була засипана виключно дрібними вапняними камінчиками. Скелет виявився на глибині 174 см на південно-західному боці, головою на захід; але його положення не було природнім, бо коли нижня щелепа лежала відповідно до інших частин тіла, весь череп був обернений на схід. Під головою було накидано багато жовтої глини, якої у Хотимирі немає, хоча тут є гончарна майстерня, але глину привозять за дві милі з Котеська. Після очищення черепа від землі ми знайшли на чолі округлий отвір. Знаю, що дехто припускає, ніби цей отвір зроблено випадково при

розкопуванні скелета. Припущення найпомилковіше. Для усунення підозр я мушу пояснити, як видобувається скелет згідно з мою системою. Якщо знайдуться глиняні черепки, тоді це буде доказом, що й скелет близько. Тоді копання відбувається повільно, обережно, із заходу на схід, саме для того, щоб випадково не пошкодити череп. Коли попадеться де-не-де кістка, тоді робітників з могили забирають, а я вже сам, за допомогою обізнаних людей, як у цьому випадку, шановного пана Антонія Шнайдера⁴⁹, починаємо очищати скелет рукою, за допомогою тупого ножа. Череп завжди буває засипаний вапном, глиною або піском. З цього ніби утворюється тонкий нарост. (Один такий череп із вапняним наростом без очищення я привіз на доказ до академії, де його вже очистив др. Коперницький). Після цілковитого очищення скелета череп все ще залишається засипаний; і ніхто з присутніх у могилі взагалі не бачив отвору на чолі. Після видобуття череп залишається на годину або більше на сонці, до тих пір, поки не очиститься взагалі. Отже, так було з цим черепом. Сам я його очищав у присутності пана Шнайдера, пана Якубовського і багатьох мешканців Хотимира, і тільки тоді ми зі здивуванням побачили цей отвір на чолі.

Ліва рука лежала на животі, права була відкинена від тулуба на 15 см. На пальці лівої руки – бронзова обручка. Довжина скелета по вимірах у могилі становила 188 см⁵⁰. Тому що східно-південний бік складався майже виключно з дрібних вапняних камінчиків, скелет займав тільки крайню частину могили, а більша її частина була не зайнята; думав, що могла містити й інші скелети. Тому казав копати глибше, точніше не копати, а розбивати каміння, хоча й дрібне, але так з'єднане між собою, що ніби утворило одну скам'янілу масу. Врешті ці камінчики зникли, а на глибині 3 метри з'явився вапняний ґрунт. Жодних слідів другого скелета не було. Цю могилу було дуже важко копати. Протягом цілого дня 6 людей мусили дуже натрудитись, щоб дійти до триметрової глибини.

25 червня розпочато дослідження іншої могили у тому самому місці. Її простір становив від сходу на захід 640 см і з півдня на півночі 480 см.

⁴⁹ Допомагав нам також пан А. Т. Якубовський, хотимирський поштовий службовець – великий любитель пам'яток.

⁵⁰ Др. Коперницький твердить, що це чоловічий скелет, зріст – 186; довжина черепа – 185; найбільша ширина – 143; показник – 0,77.

ніч 480. Тут такий самий внутрішній склад, як і в попередній. Спочатку йдуть великі кам'яні брили по кутах, потім чорнозем, змішаний із дрібними дністрянськими камінчиками. На 62 см глибини на східному боці ми знайшли черепки горшків. На глибині 105 см лежав скелет, головою на захід. Голова так же обернена, як і в попередній могилі; під головою вже не жовтий пісок, а вапно. Руки складені на животі. На пальці лівої руки бронзова обручка. Ноги були розкидані так, що відстань від одного коліна до іншого становила 35 см. Довжина скелета в могилі 173 см⁵¹. Покійник перед засипанням мав бути прикритий деревом, про що виразно свідчать трухляві залишки.

Того ж самого дня приступили до розкопок наступної могили, простір якої вздовж і впоперек становить 4 м. Камінців у ній було вже менше, як і кам'яних брил. Черепки посуду знайдено на південно-східному боці на глибині 85 см. Скелет лежав на глибині 110 см, головою на захід, але й тут голова так же обернена, як і в двох попередніх могилах. Під головою вапно. Руки схрещені на грудях. Хребет, ноги і гомілка зовсім трухляві. Жодних прикрас не знайдено⁵².

26 червня приступив до найбільшої, панівної над іншими могили, яку люди називали *королівською*. Форма її конусна. Із заходу на схід вона мала 12 м, а з півдня на північ – 11 м перехресної міри. По кутах були великі кам'яні брили, всередині могила засипана тільки самим чорноземом, камінчиків було дуже мало. На глибині 70 см ми знайшли черепки дуже великого глиняного посуду. На глибині 155 см у західному боці ми зі здивуванням побачили великі дубові бруси. Потрібно було припинити розкопки, але почали дуже обережно очищення цих брусів, і так, йдучи вздовж за ними, ми відкрили подовгуватий чотирикутник по прямій лінії із заходу на схід. Коли вже з усіх чотирьох боків було видно бруси, тоді, не чіпаючи середини, приступили до очищення у глибину з усіх боків цього чотирикутника. По кількогодинній мозольній праці ми побачили прекрасний гробовець, складений з дубових брусів, що стояв прямо з заходу на схід, у формі подовгастої високої скрині. Віка не було взагалі, не знайдено навіть сліду дерева на верху. Боячись пошкодити стіни, знову де-

⁵¹ Чоловічий скелет. др. Коперницький виміряв зріст, який становить 175. Довжина черепа 188 мм. Найбільша ширина 140. Показник 74.

⁵² Др. Коперницький вважає, що це був скелет молодої дівчини, яка мала рахіт. Довжина черепа становила 179. Найбільша ширина 132. Показник 73.

кілька годин треба було посвятити, щоб поволі вигорнути руками землю зсередини гробівця. Ані каміння, ані дрібних камінців всередині не було: сама чиста земля. В кінці, на глибині 46 см від поверхні стінок гробівця, ми побачили скелет. Тому що гробовець виявився на глибині 155 см, розмір гробівця становив 46 см, отже, скелет лежав на глибині 201 см від поверхні могили і був похований не в глибині самої землі, як звично, але в самому насипі; і не тільки ґрунту, але навіть середини цього насипу не досягав. Гробовець мав зовсім цілісний вигляд. Всі частини були на своєму місці. Його будова дивна й оригінальна. Складений з грубих дубових пнів, щільно розташованих між собою і поскладаних один на одному в два ряди. Пні, складені з грубих дубових частинок, йшли від самого дна. По кутах від дна йшли лише грубі частинки через усю висоту. Ніде не було жодного сліду залізного або дерев'яного цвяха, ані прикріплення пнів один до одного; тільки, як я вже сказав, уміле й систематичне розташування одного на другому. Кожний пень з погляду дуже правильної обробки подібний до іншого, але не однакової величини і форми, так що якщо нижні ряди були поскладані з поздовжніх пнів, то від середини до гори йшли вже чотирикутні, а на самій горі однакові, трохи з виступами, через що утворювався ніби виступ з усіх боків. Пні мали невелике заокруглення поздовжньої стінки, але відділяли один ряд від другого малими заглибинами, що було схоже на якусь шахівницю. Довжина цього гарного гробівця становила 230 см, внутрішня ширина 48, зовнішня 58, а товщина стінок становила 10 см, глибина 46. Скелет лежав на самому дні, яке, як я вже казав, складалося з дубового дерева і злегка було присипане землею. Голова так же обернена із заходу на схід. Руки витягнуті вздовж. З лівого боку був надламаний бронзовий перстень. Довжина скелета становила 182 см⁵³.

⁵³ Відповідно до вимірів др. Коперницького, зріст становив 186 см; довжина черепа 201; найбільша ширина 127, показник 0,63. Др. Коперницький власне звертає увагу на ненормальність цього черепа, як *винятково звуженого*, він навіть думає, що *це мало статися в гробі під натиском землі*. Справді, жоден скелет у хотимирських могилах так не пошкодився, хоча у гробівці навіть не було каміння, а тільки чиста земля, як в інших могилах. Не вдаючись до суджень стосовно антропологічних питань, ми не можемо не звернути уваги, що такий самий череп між 13 іншими знайдено в Англії, на околиці Ваттон, у гробівці, який утворював кам'яну скриню, а при інших, як свідчить Лаббок, нічого, крім кремінних знарядь, не знайдено. Показник цього черепа той самий, тобто

Аж до вечора гробовець залишався цілком цілий. Я помітив, що вплив сонця, а день був дуже спекотний, згубно діяв на ці дубові пні, які за найменшого дотику перетворювалися на порошок. Натопив цікавих мешканців Хотимира увесь час наповнював узгір'я, не можна було сховати гробовець від цілковитого знищення; хтось штовхнув, і незабаром він увесь розвалився. Я забрав із собою лише два пні, але й ті дуже осипалися.

27 червня розкопали ледь помітну могилу, оскільки тут навіть каміння не виглядало з землі. Вже на глибині 20 см знайшлися глиняні черепки. Скелет лежав на глибині 120 см, а був він перший у хотимирських могилах, що: 1) не мав поверненої голови, як усі попередні; 2) головою лежав не на захід, як попередні, а на південь. Голова лежала добре, лише трохи перехилена на правий бік. Права рука лежала на животі витягнута, а на її пальці був великий бронзовий перстень, кручений, найгарніший з усіх покутських. Ліва рука закладена так, ніби небіжка підперла правий бік. У вухах бронзові сережки з двома кільцями. На черепі та на пальці виразні сліди зеленуватого нальоту (патини) від бронзи. На грудях знайшлися три простенькі гудзики без патини, почорнілі. Ці гудзики є надзвичайно цікавою пам'яткою. Хімічний аналіз одного з гудзиків (був уже надломлений), старанно та вміло зроблений професором Розвадовським, довів, що головки гудзиків, діаметр яких 55 мм, зроблені з циняку (оксид олова⁵⁴), на поверхні з оздобами у вигляді хреста, ніби покриті золотом. Нижні частини гудзиків продірявлені, зроблені з заліза, без жодних домішок, як свідчить хімічний аналіз. Висота гудзика, тобто голівки з циняку з залізним вушком, становить ледь 6 мм. Взагалі, робота дуже делікатна. Це надзвичайно рідкісна й цікава пам'ятка з початку епохи заліза.

⁵³ Цілком подібний за формою до хотимирського. Навіть має таку саму вставку на початку стрілкового шва, про цю вставку згадує др. Коперницький, розповідаючи про хотимирський череп. Др. Коперницький назвав його *човниковим* черепом (Kumbeserphal). Цей показник найменший з тих, як досі було зауважено, а черепи такого зразка належать, за Лаббоком, до племен, які населяли Європу в неолітичному віці.

⁵⁴ Циняк (олов'яний камінь), руда олова, з якої одержують олово; з'являється в Чехії, у Шлякенвальді, у Саксонії та Англії, звідки найчастіше походять зразки цієї руди. Дуже виліскує, колір змінюється від жовтого, червоного до брунатного та чорного. Мінерал крихкий, у маленьких дрібках прозорий. Твердість 6-7.

Довжина скелету в могилі становила 166⁵⁵. Того ж дня я перейшов до другої групи хотимирських могил над скелею, про які я згадував вище. І тут я розкопав одну з могил, ледь помітну. Її розмір становив 420 см з півночі на південь і 410 см зі сходу на захід. Глиняні шкаралупи виявилися вже на 20 см, а на глибині 105 см лежав скелет головою з заходу на схід. Його руки були схрещені на грудях, на пальці був перстень, у вухах сережки, на шії бронзова прикраса, а при ній 14 намистинок цілих і кілька покритих. Ця прикраса, яку довільно назвемо вішалом, має вушко з діркою для протягання нитки; від вушка схиляється півкожурло у формі півмісяця, має загини, що виступають на кінцях і похилені один до одного. Найбільша ширина цієї прикраси становить 18 мм. Діаметр – 45 мм. Загини, що виступають – 10 мм. Вушко – 7 мм. Під вушком є три головки, як у цвяха, опуклі, діаметром майже 4 мм. Такі самі голівки є й по боках, біля загинів, по одній. Уся прикраса оздоблена пунктиками, які формують поздовжні похилі й поперечні паралельні лінії. Зворотній бік зовсім гладенький, лише в тих місцях, де з протилежного боку є згадані голівки, є такі самі за розміром западини. Не підлягає сумніву, що це була прикраса на шию і що разом із нею були повішані намистинки. Намистин тих було шість зі скла, округлих та гладких, і десять подовгуватих з маси.

Голова лежала правильно, вся засипана вапном, з якого на черепі утворився нарост принаймі на 3 см. Під скелетом та на кістках теж було вапно. Довжина скелета становила 167 см⁵⁶.

На пагорбі, про який я кажу, є могила, що панує над іншими, перехресний розмір якої становить 7 м. Я розкопав і цю могилу. На глибині 25 см з'явилися черепки, а на 35 – багато вугілля. У могилі було дуже багато вапняних камінців. Я докопав до 3 м глибини на східному боці і нічого не знайшов. Я вже не мав часу розкопати західний бік, де, очевидно, мав спочивати скелет, що в цьому випадку становить виняток, оскільки загальним принципом було поховання в самому центрі могили. Але знайшлися глиняні черепки, а до того ж

⁵⁵ За др. Коперницьким, скелет жіночий, зріст – 167, довжина черепа – 181, найбільша ширина – 135, показник – 0.74.

⁵⁶ Др. Коперницький пише, що це жіночий скелет, зріст – 162, довжина черепа – 157, найбільша ширина – 116, показник – 0.73.

вугілля, якого не було в жодній іншій хотимирській могилі; мусив і тут хтось бути похований.

Деякі ниви, іноді навіть розлогі, на Покутті називаються *Могилками*. Ця назва прастара. Давній інвентар, плани та документи засвідчують, що їх так називали вже кілька віків тому. На цих могилах, здавна оброблюваних та засіваних, фактично взагалі немає могил. Це могли бути побоїща після багаторазових сутичок з дикими азіатами в давні часи. Пізніші битви, наприклад, Обертинська й інші, виразно позначені значними насипами, а традиція й історія вказують місця, де свої та недруги полягли в тих битвах, де були поховані. Однак є й такі ниви з назвами Могилок, на яких могильні кургани вціліли. Так, на самій межі Підвербців з Незвиськом (Захариясевича) є нива, що має назву Могилка, і на ній вціліло сім курганів, але є сліди, що було їх значно більше, однак вони були зорані. Ці кургани розташовані близько один до одного, на двох є глибокі западини; інші викладені дністрянським камінням, якого поблизу нема. Недалеко звідси, на живачівському полі, званому Метницею, є могила завдовжки 460 см і завширшки 530 см, на якій також багато червоного каміння.

До найцікавіших пам'яток цього роду належить розлога нива, звана також Могилками, під Чортівцем. Її площа, за урядовим кадастровим виміром з 1824 р., становить 369 моргів⁵⁷ – 1356 австр. кв. сажні. Ці Могилки, віддалені на північ від Дністра на 5700 австр. сажнів, являють собою трохи звивисте підвищення, біля підніжжя якого простягається просторе село Чортовець, через яке протікає струмок, що впадає в Дністер. Курганів на цих могилах немає вже взагалі. Тільки сама місцевість має окрему назву Безденька, або Бездньенька, як вимовляють інші (безденька може походити від безнині, тобто без сьогодні, отже, дуже давня; якщо ж від бездньенька, то могло б означати без дна, місцевість прірвіста). Безденька, чи Бездньенька, не є нині ні виразним насипом, ні власне курганом, але серед звивистого підвищення усіх Могилок трохи вивисується над поверхнею. Тож для з'ясування, що може міститися всередині таких нив, які не мають курганів, 13 червня з п. Вл. Пишибшевським ми приступили до дослідження саме тієї частини Могилок, яка зветься Безденька, чи Бездньенька. Спершу тут викопали яму завдовжки 4 м і

⁵⁷ 1 морг – 0,56 га.

завширшки 3, а завглибшки 74 см. Уже на 50 см виявилися людські кістки, розкидані повсюди, на 70 см показався й весь скелет брунато-залізного кольору, що лежав із заходу на схід із закладеною під себе лівою рукою, а права була витягнута вздовж; голова була піднесена на насипі, чи то зсохлomu дереві, і схилена на лівий бік, на 15 см віддалена від лівого і на 30 від правого плеча, у напрямку до носової кістки. Увесь скелет, очевидно, був обкладений дошками або дубовими балками, які перетворилися на порошок, а їхні сліди були помітні навіть на грудях. Довжина скелета становила 185 см⁵⁸.

Далі ми розширили цю яму ще на 2 м, а одночасно копали глибше попередню яму. Тут на глибині 110 см знайдено великий горщик з гудзиками. Здається, він був цілий, але при розкопках розпався на кілька частин.

Потім ми натрапляли на людські кістки, порозкидані без ладу в кількох місцях; ми знайшли й частину черепа. Прикрас не знайшли взагалі.

У наступній частині, яку ми розкопали, на тій самій глибині, де ми знайшли скелет, а саме на 75 см між південним сходом і північним заходом, лежав скелет у природній позі, усі його частини були на своїх місцях, а права рука складена на грудях, але черепа не було зовсім. Виміряна на місці довжина скелету без черепа становила 134 см⁵⁹. І в цій викопаній ямі в кількох місцях були глиняні черепки, а також кілька людських зубів. Ми копали ще глибше, але нічого не знайшли.

Без сумніву, це було побоїще, однак з віддалених часів. Полеглим у бою в пізніші віки не ставили горщиків у могилі. Натомість рештки начиння, знайдені в цьому місці, не належать до первісних виробів, та, в будь-якому разі, походять з давньої епохи. З Глогер засвідчує, що черепків такого самого виробу, товщини, навіть з такими самими зарубками й смужками чимало знайдено біля давніх городищ: під Тикочіном, селами Гродзьке, Самбір і містом Візно (кілька схожих черепків є в арх. каб. Ягеллонського університету).

⁵⁸ Др. Коперницький визначає зріст на 186, довжину черепа на 183, найбільшу ширину — 135, показник — 73.

⁵⁹ Др. Коперницький вважає, що зріст міг становити 180 см. З інших кісток, розкиданих на цьому побоїщі, він склав жіночий скелет, однак без черепа. Її зріст міг становити 163 см.

Я не згідний з думкою, яку нещодавно виголосив др. Коперницький⁶⁰, що ці кістки можуть походити з пам'ятної Обертинської битви, в якій гетьман Тарновський завдав нищівної поразки волохам. Як місце цієї битви, так і могили полеглих добре відомі в цій місцевості кожному; про них коротко розповідають могили. Обертинська битва не може мати ані найменшого стосунку до побоїща, тобто до чортовецьких Могилок. Безненька, чи Бездненька, розташована в північно-східному напрямі від Обертини, відділена узгір'ям між Дністром і Прутом, віддалена на 6500 австр. сажнів. Натомість бій з волохами відбувся в зовсім протилежному напрямі: відомо, що гетьман Тарновський з Жукова вдарив на волоські орди, а ця місцевість розташована на захід від Обертини. Після поразки залишки волохів відступили до Якубівки та Гончарова, які лежать на південь від Обертини та місця бою. Тому не можна навіть припускати, щоб тіла волохів, полеглих між Жуковом та Обертином чи під час відступу з Якубівки та Гончарова, тобто з заходу й півдня, хтось хотів, міг чи потребував переносити в північно-східному напрямі й ховати на старих могилах, назва яких злилася з традиціями самого Чортівця і сягає далеких часів. Ці могили набагато раніше від Обертинської битви могли дати притулок наїзникам, які стільки разів нападали на цей край.

І нині живуть в Обертині потомки цих вправних списників у війську Тарновського, яких славний гетьман на полі бою нобілізував [зробив шляхтичами] і які незабаром осіли в Обертині. Саме вони переказували з покоління в покоління усі подробиці розгрому волохів, вони зберегли назву *кривавого потоку* в Обертині. Вони б знали з уст своїх дідів та прадідів, якби навіть частина вцілілих волохів дісталася на чортовецькі ниви, зовсім в протилежному напрямі, й загинула тут.

Ще одне зауваження. Я згадував, що в Безненьці разом з п. Пшибиславським знайшов два скелети, які лежали в природніх позах, лише одному з них бракувало черепа. Також ми знайшли людські кістки і частину черепа, вони були розкидані по всій ямі. Усе це я привіз до Кракова. Отож з цих кісток працюючий др. Ко-

⁶⁰ Звіт про кістки й черепи з курганів на Покутті др. Ізид. Коперницького в П т. Звіт. прир.-матем фак. Академії мистецтв.

перницький відбудував скелет, лише без голови, а скелет цей, очевидно, жіночий.

Ця обставина надзвичайно важлива, оскільки доводить, що ниви під назвою Могилки не обов'язково давали притулок тільки тим, хто загинув у бою, але й що жінок тут ховали теж. Це нашоухе на думку, що чортовецькі могилки, принаймі місцевість Безненька, може, й не була побоїщем. Натомість покутські могилки – невідомі нам до цього часу цвинтарі, на яких ховали ще в ті часи, коли горщики з їжею ставили мерцям, – породжують чимале зацікавлення археології і потребують нових усебічних досліджень, на які ми можемо сподіватися від нашого члена п. Владислава Пшибиславського, що проживає на Покутті.

На обертинських нивах, незалежно від великих насипів, що вкривають рештки полеглих у битві з волохами, є й прастарі могили, що сягають глибокої давнини. На одній з них, на самому вершечку, є інший малий насип, схожий на окрему могилу. Відвідуючи цю місцину з п. Пшибиславським, ми вирішили дослідити цю могилку. Після розкопок 12 червня на глибині 150 см ми натрапили на дві брили вапняного каміння, що підпирали ще вищу від них кам'яну брилу заввишки 150 см і перпендикулярно вбиту в землю. Біля цього каменя повсюди лежали розкидані кістки людей, уламок щелепи з 5 зубами, інший з 3 зубами, окремі зуби й багато глиняних черепків. Після того як ми відвалили менші брили, ми видобули найбільший (такий великий, як і здавалося), під ним виявилася (хто б міг подумати!) пляшка з білого скла, а під нею кілька жмень жита. На цій брилі ми знайшли такі знаки: O—+—K—V—6,—. Що б це могло означати, ніхто нам не зумів пояснити. Але якщо вирізані знаки узагалі не мали рис давнини, слід було думати, що це був чийсь невдалий, марний задум.

17 червня я дослідив іншу могилу, що розташована за кілька миль звідси, у Снятинському повіті, у Підвисокому⁶¹. Тут панівною є висока гора під назвою Бабина або Бауке. Біля її підніжжя мальовничо простягся двір із садом, село з церквою з трьома банями і дальша місцевість. На цій могилі є гора доволі великих розмірів, що від сходу на захід має 790 см і від півночі на південь 680 см. На гли-

бині їм з'явилася брила, перпендикулярно вбита в землю, старанно обкладена брилами й однією великою плитою зверху. Нам пригадалась могила під Обертином. Ми ще більше здивувалися, коли дістали найбільшу брилу й побачили на ній такі самі, як на обертинській, видряпані знаки, а під камінням вже не одну, а дві потовчені пляшки; бракувало тільки жита. Коли цей випадок, що повторювався, спонукав шукати причину, то на горі ми почули гучний сміх. Це був сміх, який може бути викликаний якоюсь надзвичайною радістю, піднесенням, а після того ми почули голос, що звертався до нас: «Хіба ж я міг сподіватися, що після стількох років знову побачу цей камінь!». Чоловік, що це сказав, стрибнув у могилу і майже з дитячою цікавістю приглядався до того каменя, і далі сміючись. Це був Яким Нявчук, мешканець Підвисокого, який розповів нам таку свою пригоду. Понад двадцять років тому чи й давніше він, ще молодий хлопець, пас поблизу череду. А на тій горі копали яму, роботою керували якісь пани. Потім ці незнайомі закликали його до себе, дали два крейцари і наказали, щоб, як виросте, пам'ятав, що на цьому місці закопано камінь і що тут проводили вимірювання. Тож ясна річ, що і тут, і під Обертином, і, може, в інших місцях малі насипи, розміщені на великих могилах, інженери обирали для зазначення триангуляційних вимірів. Інженери, очевидно, хотіли переказати потомкам цей факт і склали в пляшках на письмі відповідне пояснення; проте вони не подумали, що брила, поступово осідаючи в чорнозем, роздушить пляшку, а папір зігліє.

Глибше знайдено кілька глиняних черепків і кістки, але черепа, так же, як в Обертині, не було. Мабуть, їх забрали інженери.

В околицях Підвисокого є чимало інших великих могил, вони всі покриті збіжжям. Тож ми повинні були відмовитись від подальших пошуків.

Ніде на Покутті я не натрапив ні на урну зі спаленими рештками, ні на виразні ознаки залізної епохи. Однак відомо, що іноді, хоча й зрідка, тут траплялися й урни. Є докази, що епоха заліза існувала на Покутті самостійно, окремо від бронзової.

Я подаю тут цікаві подробиці, які підтвердить наш член п. Вл. Пшибиславський.

У 1859 р. у селі Слобідка Пільна, у Коломийському повіті, у пана Юзефа, священика Пузини, в городі при розкопках натрапили на залізну урну, геть зотлілу. Її довкола обвивав меч, зігнутий у кілька

⁶¹ Значна частина маєтків пана Давида Абрамовича в оренді в гостинного п. Теодора Теодоровича.

разів. Що містила урна й на якій глибині була знайдена, невідомо. І меч, і урна пропали. Уціліла лише кришка від урни, також залізна, але дуже пошкоджена. На обручі, що оточує покришку, є діри, які доводять, що вона була прикріплена до урни. Сама верхівка, певно, була округла, однак середина зовсім розкришена, а між обручем та кулястим верхом докола йде рівчаста западина завширшки 8 мм. Діаметр кришки становить 35 см⁶².

В іншому місці, в Городенківському повіті, в Михальчі, є три кургани. З них один розкопав п. Каетан Теодорович і знайшов залізне знаряддя, дуже подібне до сучасної коси, але довше, оскільки має 25 см довжини і 21 мм ширини, держак налічує ледь 5 см. Разом із цим знаряддям знайдено інше, також залізне, завдовжки 29 см, з плоско загостреними кінцями, з отвором посередині на 22 мм для прикріплення до держака. П. Шибиславський вважає, що це був так званий клевець, тобто знаряддя для гострення коси. Обидва кінці тупі, і в такому вигляді, як сьогодні, він міг чудово служити з подібною метою. Однак можна думати, що обидва кінці могли бути загострені, і в такому разі це знаряддя, прикріплене на держак, могло бути ідеальною зброєю.

Як у багатьох місцях Європи, так і в усій Литві та на Литовській Русі в курганах дуже часто знаходять серпи, умовно звані жертвними, оскільки вони занадто малі, щоб використовуватись для роботи. На Покутті до цього часу не знайдено серпа, зате знайдено косу, яка могла мати таке ж значення⁶³.

Отож маємо доказ, що на Покутті в епоху заліза використовували погребальні урни, зроблені з заліза; маємо косу й знаряддя невідомого призначення.

Металеві урни в усіх слов'ян трапляються дуже рідко. На Литві відома гарна, дуже велика бронзова урна, яку знайшли в мурованому склепі в гробі в Ландварові під Вільном, вона була повішана на ланцюгах. Жодної іншої металевої урни ні з Литви, ні з Русі я не бачив.

⁶² П. Шибиславський пожертвував що кришку до академічного зібрання, я подав її в музей.

⁶³ Недавно недалеко від Покуття, на порубіжжі Буковини та Волощини, півмілі від буковинського кордону в с. Дерсе знайдено в землі завглибшки 4 стопи 12 бронзових серпів, що лежали поруч і були з'єднані між собою патиною. Один із цих серпів п. Казімеж Горайський віддав до музею Тех. пр. в Кракові. Довжина серпа становить 19 см, ширина — 28 мм.

Більше їх знайдено в Чехії, як свідчить Й. Е. Воцель. Він говорить про бронзову урну в Душниках, знайдену 1866 р., з двома великими бронзовими мисками, знайденими в іншому місці, і кілька інших. У Великому князівстві Познанському і в західній Пруссії знайдено лише кілька урн. На півдні Росії трапляються коштовні металеві урни, навіть золоті, але їх до слов'янських не відносимо.

Великі миски, знайдені в Душниках, 1866 р., з двома великими бронзовими мисками, знайденими в іншому місці, і кілька інших. У Великому князівстві Познанському і в західній Пруссії знайдено лише кілька урн. На півдні Росії трапляються коштовні металеві урни, навіть золоті, але їх до слов'янських не відносимо.

Великі миски, знайдені в Душниках, 1866 р., з двома великими бронзовими мисками, знайденими в іншому місці, і кілька інших. У Великому князівстві Познанському і в західній Пруссії знайдено лише кілька урн. На півдні Росії трапляються коштовні металеві урни, навіть золоті, але їх до слов'янських не відносимо.

Великі миски, знайдені в Душниках, 1866 р., з двома великими бронзовими мисками, знайденими в іншому місці, і кілька інших. У Великому князівстві Познанському і в західній Пруссії знайдено лише кілька урн. На півдні Росії трапляються коштовні металеві урни, навіть золоті, але їх до слов'янських не відносимо.

Великі миски, знайдені в Душниках, 1866 р., з двома великими бронзовими мисками, знайденими в іншому місці, і кілька інших. У Великому князівстві Познанському і в західній Пруссії знайдено лише кілька урн. На півдні Росії трапляються коштовні металеві урни, навіть золоті, але їх до слов'янських не відносимо.

Великі миски, знайдені в Душниках, 1866 р., з двома великими бронзовими мисками, знайденими в іншому місці, і кілька інших. У Великому князівстві Познанському і в західній Пруссії знайдено лише кілька урн. На півдні Росії трапляються коштовні металеві урни, навіть золоті, але їх до слов'янських не відносимо.

Великі миски, знайдені в Душниках, 1866 р., з двома великими бронзовими мисками, знайденими в іншому місці, і кілька інших. У Великому князівстві Познанському і в західній Пруссії знайдено лише кілька урн. На півдні Росії трапляються коштовні металеві урни, навіть золоті, але їх до слов'янських не відносимо.

Великі миски, знайдені в Душниках, 1866 р., з двома великими бронзовими мисками, знайденими в іншому місці, і кілька інших. У Великому князівстві Познанському і в західній Пруссії знайдено лише кілька урн. На півдні Росії трапляються коштовні металеві урни, навіть золоті, але їх до слов'янських не відносимо.

Великі миски, знайдені в Душниках, 1866 р., з двома великими бронзовими мисками, знайденими в іншому місці, і кілька інших. У Великому князівстві Познанському і в західній Пруссії знайдено лише кілька урн. На півдні Росії трапляються коштовні металеві урни, навіть золоті, але їх до слов'янських не відносимо.

Великі миски, знайдені в Душниках, 1866 р., з двома великими бронзовими мисками, знайденими в іншому місці, і кілька інших. У Великому князівстві Познанському і в західній Пруссії знайдено лише кілька урн. На півдні Росії трапляються коштовні металеві урни, навіть золоті, але їх до слов'янських не відносимо.

Великі миски, знайдені в Душниках, 1866 р., з двома великими бронзовими мисками, знайденими в іншому місці, і кілька інших. У Великому князівстві Познанському і в західній Пруссії знайдено лише кілька урн. На півдні Росії трапляються коштовні металеві урни, навіть золоті, але їх до слов'янських не відносимо.

Великі миски, знайдені в Душниках, 1866 р., з двома великими бронзовими мисками, знайденими в іншому місці, і кілька інших. У Великому князівстві Познанському і в західній Пруссії знайдено лише кілька урн. На півдні Росії трапляються коштовні металеві урни, навіть золоті, але їх до слов'янських не відносимо.

Результати досліджень:

визначення епох, внутрішня будова могил, предмети, знайдені в могилах, порівняння з могилами інших слов'янських племен. – До якої нації належали люди, чий скелети знайдено на Покутті? – Антропологічний висновок. – Наскільки сильно археологія може опиратися на антропологічні висновки? – Думки й теорії різноманітних антропологів та археологів.

Визначення епохи, до якої можуть бути віднесені могили, досліджені нами на Покутті, не тільки можливе, але й значною мірою правдоподібне. У живачівських могилах знайдено два уламки перстнів: один із зуба гризуна, другий зі шкаралупи слимака. Це свідчить про далеке минуле, коли люди ледь пізнали бронзу, але ще не зовсім відмовились від використання виробів із кісток та каміння. Далі в цих самих могилах маємо вироби з бронзи, а саме перстні й сережки. Їхнє виготовлення аж ніяк не відзначається вишуканістю. Хімічний⁶⁴ аналіз показав, що Живачівська бронза містить 4,156% олова, 40,132% срібла, 55,017% міді. Такий склад металу змушує задуматись. Як нам відомо, ніде, бодай у такій кількості, срібла в бронзі не знайдено. Ще дивніше, що й над Віслою в квачальській бронзі містилося 28,458% срібла й 71,695% міді. Навіть в Україні в бронзі знаходили лише мідь, свинець, а іноді цинк⁶⁵. Отож, лише в нас використовували срібло в таких великих кількостях, де не знаходимо ні цинку, ні свинцю. І справді, хімічний аналіз бронзи слов'ян, як і інших народів, переконує нас, що срібло використовувалось, але в дуже невеликій кількості. Так, наприклад, у меклембурзькій бронзі знайдено заледве 0,75% срібла на 98,64 міді і 1,19 олова; у деякій швед-

⁶⁴ Хімічний аналіз покутської і квачальської бронзи на мос прохання провів відомий хімік, проф. Розвадовський, за участю хіміка Арнольді та з його допомогою.

⁶⁵ У Звенигородському повіті Київської губернії над Дніпром, в околицях Михайлівської гори. Див. Старожитності Москов. Арх. тов., т. 1, с. 218. М. Максимова, хім. Ан. Проф. Тютчева.

ській бронзі на 92,08% міді і 6,93 олова, 0,69 срібла; у гданській бронзі на 89,4% міді і 9,15 олова припадає 1,45 срібла, в інших лише 0,66; у гальштатській бронзі на 88,2% міді, 10,09 олова, 0,93 свинцю і 0,21 заліза, тільки 0,14 срібла⁶⁶.

Слов'янська бронза досі не мала окресленого виняткового значення. Чехи, словаки та словенці мали власне олово, а отже, можливо, мали власні вироби на зразок етрусських чи інших, що доходили до них шляхом обмінної торгівлі.

У Пешті, як відомо, навіть існують форми для виливання. У нас олова майже не було, а срібло мали й ми. Може, саме тому в нашій бронзі така велика кількість срібла, а отже, ця властивість могла б бути прикметною рисою наших місцевих виробів. Це припущення, як і інші питання щодо слов'янської бронзи, тільки тоді могло б мати більше значення, якби зробили вмілий та детальний хімічний аналіз бронзи з усіх провінцій.

Деякі наші археологи сумніваються, чи епоха чистої бронзи існувала в нас окремо, оскільки бронза майже всюди виступає разом із залізом. З такою думкою не погоджуємося взагалі. Не всюди і не завжди бронза поєднується з залізом. Ми могли б назвати, на основі власних досліджень, не одну місцевість, де не в одній і не в кількох могилах, а в значній їх кількості заліза не було зовсім; не було й інших ознак епохи заліза або епохи, перехідної від бронзи до заліза. Ці могили містили тільки бронзу, тож найбільш правильно відносити їх до епохи бронзи.

А тепер маємо доказ ще й у живачівських могилах (в котрих, крім двох прикрас із зуба та слимака, знайдено лише бронзу), що на Покутті існувала епоха бронзи. Нас може дивувати незвична пропорція срібла і відносно невелика кількість олова, що може зумовлюватись навіть не додаванням його до сплаву металів, а тим, що в срібній руді воно не було очищене. Однак бачимо відповідну кількість міді; натомість свинцю, який додавали в пізніші часи епохи бронзи, і цинку, що свідчить про кінець цієї епохи, немає взагалі. Немає тут і слідів дерева, лише брили каменю, спеціально доставлені дністрянської каміниці; зрештою, залишки горщиків, що своєю крупнозернистістю відповідають цій епосі.

⁶⁶ Prawik země české. – Wocla.

Інша справа з хотимирськими могилами. Вони, як знаємо, містили дерев'яний гробовець, старанно зроблений, що потребувало вдосконалених знарядь, – тут маємо справжню бронзу, навіть гарного виробництва, наприклад, плетений перстень і прикрасу на шию, в яких під час хімічного аналізу виявлено 98,1% свинцю і 1,9 олова, а отже, це вже не бронза, а аліаж, який відносять до епохи заліза, що підтверджують і три прості гудзички з вушками з чистого заліза, зрештою, і сам процес виготовлення скляних та інших намистинок (відомих і значно раніше), які своєю декоративністю засвідчують, що належали до пізнішої епохи.

Отже, між живачівськими та хотимирськими могилами великий проміжок часу. Нас не звинуватять у довільності висновків, оскільки свої думки ми підтверджуємо фактами, які на ґрунтовній науковій основі яскраво окреслюють епохи обох груп могил⁶⁷.

Чортовецькі могили не дали нам ніяких фактів, які б окреслювали епоху. Залишки глиняного начиння, як і той факт, що з трьох скелетів один жіночий, могли б наштовхнути на думку, що це була якась спільна могила, можливо, з перших віків християнства, принаймні не пов'язана з Обертинською битвою і набагато раніша від неї. І останнє, дослідження лише однієї місцевості на розлогій ниві, званій споконвіку Могилками, ще не дає нам права робити однозначні висновки, тим більше, що й сам вигляд цих могил вперше був досліджений лише частково.

Знаряддя покутських могил, пози, в яких лежали скелети, нарешті самі предмети, знайдені в них, не показують нам нічого особливого і нічим надто не відрізняються від подібних могил, які ми досліджували в інших частинах Русі, як, наприклад, на землі новгородській, в околицях Полоцька, над Вілією, Узлою, Хайною, Сервцем,

⁶⁷ Слід зауважити, що антропологічні дослідження привели до протилежних висновків. Оскільки археологія підтверджує фактами, що живачівські могили належать до епохи бронзи, а хотимирські – до залізної, натомість антропологія виявила, як каже доктор Коперницький, що «кістки з хотимирської групи на вигляд і крихкість видаються трохи давнішими, ніж живачівські». Це доводить, що археологія та антропологія повинні спиратись одна на одну, якщо хочуть зробити остаточний висновок, і що сам лише вигляд та крихкість кісток часом призводять до помилок.

на землі кривичів, над Березиною в Борисівському, чорнорусів у Лідзькому, в околицях стародавньої Бражолі, в Троцькому, де знайшлися скелети, а не попелища, як це майже завжди трапляється в Литві. Я б тут міг навести сотні прикладів з власних досліджень. Коли знову поглянемо на дослідження могил у Чехії та в інших слов'янських землях, де знайдено скелети, то переконаємся, що загальні риси й характер, притаманні слов'янським могилам і дуже відмінні від могил інших рас, на Покутті майже нічим не відрізняється. Як на Покутті, де ґрунт містить товстий шар чорнозему, з місцевостей, віддалених на дві милі й більше, доставляли брунатні дністрянські камінці для присипання тіла, також використовували пісок, глину й вапно, лише б не ту землю, що є рідною для місця, на якому насипали могилу, так і на Литовській Русі, коли ґрунт був піщаний, не раз доставляли з віддалених околиць чорнозем, а наприклад, в Брецьці під Новогрудком, де земля чорна, звідкілясь добували пісок для присипання тіла. Не стверджую, що так було завжди і всюди; можуть бути винятки, але рідко, натомість багато фактів свідчать про те, що це був принцип, може, навіть релігійний символ, щоб рештки померлого прикривала не та земля, яка є рідною, а та, якої на цьому місці немає. Повторюю, що я не стверджую цього однозначно, а лише припускаю, спираючись на власний багаторічний досвід. Далі. Великі брили всюди використовували для оточення могили, особливо у верхніх шарах насипу, а іноді на брилі спочивала голова покійника. Лише в Чехії та Моравії, наприклад, в околицях Скальська, брили укладали таким чином, що вони творили ніби хатинки, схожі до дольменів, тумулосів. На Покутті я не знайшов подібних гробів, також не бачив їх і на Литовській Русі. І тут, і там великі кам'яні брили клали довкола насипу, може, для того, щоб захистити могилу від руйнування.

На Покутті для цього використовували гіпсове або вапняне каміння. Цей камінь крихкий, ламкий, дуже часто має сліди грубої обробки. Такі брили були в живачівських та хотимирських могилах. Я бачив у них звичайні брили, які випадково при розбитті могли покришитися, що також легко перевірити й сьогодні в місцях, де ламають камінь у вапняних та гіпсових скалах і де при розбитті брили часто набувають найчіткішої форми. І навпаки, п. Антоні Шнайдер, який був присутній під час моїх пошуків у Хотимирі й Живачеві, бачив у тих уламках якісь міфологічні символи; в одному навіть роз-

гледів *Чорного бога*, в іншому – Лева⁶⁸. Складно, ми нічого схожого не бачили і тому не вважали за потрібне двигати з собою ті брили.

У Чехії, так же, як у Литві (наприклад, в околицях Друскенік за Німаном, у губ. Августовській, в Юстиянові Абламовича), траплявся вид терас, щільно викладених камінням, але в них самі лише урни викладені рядами, а скелетів не було. Так само недавно, цього року, у Гожицях у Познанському на цвинтарі відкрито поздовжній чотирикутник, що складається з великих брил, а всередині скриню з гладенько обробленого каменю, з великими брилами біля долівки і дном, викладеним плоским облупаним камінням. Але і в цьому надзвичайно рідкісному слов'янському гробі знайдено лише урни з попелом.

Дерев'яні гроби траплялись і в Чехії, також з епохи заліза, як, наприклад, в околиці р. Смутної. У Білорусії і взагалі в Литві не знайдено досі подібних гробів, але в Борисівських лісах, у Губській пуці, поблизу Логойська, ми з покійним Тишкевичем натрапили на невеличкі, на перший погляд, неважливі могили, які тут зберегли свій первісний поверхневий вигляд, а скелет у них був з усіх боків старанно обкладений дубовими дошками. Майже завжди це були жіночі могили, багаті бронзовими прикрасами, намистом і дзвониками, повішені рядком ззаду голови від вуха до вуха.

Як на Покутті, так і в Литві, Чехії й на Русі висока могила означає, що в ній похований якийсь вождь, керманіч, може, патріарх якогось покоління. Навпаки, малі могили майже завжди містили жіночі рештки.

Якщо ми повинні неодмінно шукати різницю між погребальними звичаями на Покутті та в інших русинських народів, то, напевно, можна зазначити лише те, що коли на Литовській Русі горщики або миски і горнятка з їжею й напоями ставили біля ніг чи збоку скелета,

⁶⁸ У VIII зошиті Енциклопедії краєзнавства Галичини (стор. 388 і 391) п. Шнайдер закидає нам, що ми не взяли до уваги тих каменів. Але ми не могли брати до уваги те, чого немає в реальності; а збаламучувати себе й інших довільними припущеннями ми вважали неприпустимим. Однак п. Шнайдер деякі з тих каменів, на яких власне бачив різьблення, відвіз до Львова (що сталося, бо інакше й бути не могло, за нашою згодою). Тож такі вчені мужі, як Август Бельовський, священник-канонік А. Петрушевич, глибокий знавець мистецтва Едвард Павлович, нехай би оглянули те каміння і зробили свій висновок: чи мають на собі сліди різьби, зробленої людською рукою, і які нібито виразно зображують постать лева або цілком схожі до різьби Чорногобога в Бамберку?

то на Покутті їх ставили в самому насипі понад скелетом, однак завжди в напрямку ніг.

І тут, і там скелети лежать головою найчастіше на захід, хоча, здається, в русинів це взагалі не було необхідною умовою. Руки склали довільно, в одних схрещені на грудях, в інших обидві витягнуті вздовж тулуба; або одна рука на животі, а інша витягнута; часом знову одна рука підпирає бік або загнута назад.

Тож могили, які ми дослідили на Покутті, як зовнішнім, так і внутрішнім своїм облаштуванням засвідчують, що мають риси слов'янських могил; ті ж, як слушно зауважує К. Шульц, «мають досить характерних рис, притаманних лише їм, за допомогою яких можна вирізнити ці могили з-поміж усіх інших»⁶⁹.

Характерні риси могил, їхнє внутрішнє облаштування, нарешті предмети, знайдені в них, одночасно дозволяють окреслити епоху могили й настановують на певні здогади, до якої раси належали люди, чії рештки поховано в могилах.

Досліджені нами покутські могили мають найяскравіші риси слов'янських могил. Древні міфологічні пам'ятки, глибші дослідження слов'янських літописців переконують нас, що надністрянський та надпрутський край був рідною колискою слов'ян. Боротьба з іноплеменними народами, захоплення їх залишили тут свої сліди, але не винищили до решти рідимого населення. Прибульці виступали один проти одного, один одного витісняли; багато страждали ту-тешні мешканці, але не загинули, а національність свою слов'янську зберегли до наших днів неспотворену, окрім певної кількості чужих слів та назв, які закоренилися в слов'янській мові.

Тож маючи незаперечні докази, які показали наші дослідження постійного заселення цієї землі від найдавніших епох, знаючи, до

⁶⁹ Це не наше завдання – подавати тут подробиці про погребальні звичаї інших народів, вони добре відомі з інших праць. Нагадаємо тільки, що в слов'ян немає дольменів і тумулосів, немає могил, насипаних із самих дрібок крем'яно, також тут не підстелювали під скелет тваринних шкур, не ховали в сидячій позиції, як на Сході і в Гальштаті, або напівзігнутих; а ці останні випадки, якщо й були де-небудь у нас (заledве кілька випадків), свідчили лише про те, що похований прибулий, а не мешканець цього краю. Можна навести й багато інших ознак, які дуже відрізняють слов'янські могили від могил інших народів.

яких часів належать покутські могили, нарешті, які народи тут зазвичай мешкали, ми б подекуди мали право робити висновок (думаємо, не без ґрунтовної підстави), що знайдені нами рештки можуть належати до слов'янської родини.

Але в питанні визначення раси нас уже випереджено й зроблено категоричний висновок. Оскільки в антропологічному описі др. Коперницького, який дбайливо та вміло дослідив привезені нами з Покуття скелети, виразно сказано, «що ці черепи не є ні русинські, ні слов'янські взагалі».

Антропологічні висновки важливі, оскільки опираються на кількісну основу. Др. Коперницький твердить, «що всі дослідники, які досліджували будову черепів слов'ян, однозначно визнали їх дуже короткоголовими. А саме: Реціус (Retzius) на чотирьох слов'янських черепках одержав черепний показник (індекс) 88; фон дер Герен (von der Hergen) на 15 черепках одержав показник 85; я (тобто др. Коперницький) на 27 черепках знайшов 80; науковець Вайсбах (Weisbach) на 96 черепках австрійських слов'ян одержав показник 82».

Це питання надзвичайно важливе й цікаве. Оскільки тут уже не йдеться лише про покутські черепи, а взагалі про слов'янські. Однак, згідно з цією теорією, оскільки всі дослідники слов'янських черепів *одноставно визнали їх короткоголовими*, виходило б, що й наш *Казимир Великий не був слов'янином*, бо знаємо з вдалого опису нашого голови др. Й. Маєра, що *череп Казимира Великого має яскраву рису довгоголової форми*⁷⁰, хоча др. Маєр визнає в ньому ознаки слов'янина і з задоволенням каже про нього як про слов'янина.

Др. Коперницький, крім себе, перераховує лише три антропологічні авторитети. Проте знаємо, що це саме питання порушувалося на двох останніх археологічно-антропологічних конгресах. Один з беззаперечно відомих сьогодні антропологів Кватрефагес (Quatrefages), як і Наму, також рішуче дотримувались думки, що нинішня Пруссія є місцем походження короткоголових фіннів і що всі слов'яни належать до цієї ж короткоголової, тобто монголоїдної (чи туранської) раси.

Кватрефагес (Quatrefages) і Наму опираються на результати, які дає кефальний показник (індекс)⁷¹, цілком погоджуючись із теорією Реціуса, др. Коперницького та інших, тобто вони ділять черепи на довгоголові, або доліхокефальні, та короткоголові, чи брахікефальні. Якщо др. Коперницький у своєму описі нічого нам не каже про те, до якої раси слід віднести короткоголових слов'ян, то Кватрефагес (Quatrefages) і Наму чітко пояснюють, що скільки разів кефальний показник не є більшим за 72–76, стільки разів можемо бути впевнені, що череп належить до арійської раси або арійсько-семітської. Натомість скільки разів показник дав число 80–85, стільки разів слід робити висновок, що череп вказує на монголоїдну расу.

Покутські черепи, за розрахунками др. Коперницького, містять від 63–77, а отже, каже др. Коперницький, «без сумніву належать до однієї з гілок довгоголового арійського племені». У своєму описі він не згадує навіть про теорію Кватрефагеса (Quatrefages) і Наму, не пояснює, до якої раси мають належати короткоголові. Але оскільки перед цим він ясно й рішуче засвідчив, «що ці черепи (як довгоголові) не є ні русинські, ні слов'янські взагалі», то мало б виходити, що короткоголових до арійського племені не відносить взагалі.

Тож зіставлення цих двох теорій, що опираються на одноставний показник, ніби заповнює порожнину, що спостерігається в описі др. Коперницького, а саме пояснює нам, що короткоголові належать до монголоїдної, чи туранської, раси.

Боротьба, що точилася на конгресах між Вірховим (Virchow) і Кватрефагесом (Quatrefages), привернула увагу всіх вчених. Вірхов майже один став на захист пруссаків і слов'ян, однак не переконав опонентів, тому їхню теорію досі використовують французи.

Хто з них має рацію? Майбутнє покаже. Але нас у що мить більше цікавить проблема, що виникає при зіставленні результатів археологічних досліджень з антропологічними. Бо якщо археологія вказує нам, що покутські могили нічим не відрізняються від загальнослов'янських, то антропологія суперечить цьому, стверджуючи, що черепи, які спочивали в лоні цих могил, не є слов'янськими.

⁷⁰ Видання Наук. крак. тов., т. 16, 1870, с. 242.

⁷¹ Індекс витягнутості черепа. (Прим. наша).

Але чи антропологія з краніологією⁷² мають вже достатню кількість даних; чи ці дані, які одержали дотепер, дозволяють їм рішуче говорити; чи не є поки що лише гіпотезою; чи це антропологічне «не можу» має під собою міцну основу?

З опису др. Коперницького бачимо, що досліджених Реціусом (Retzius), фон дер Гереном (von der Hoeren), Вайсбахом (Weisbach) і самим Коперницьким слов'янських черепів разом 142. Тож мимоволі виникають запитання: чи не замала це кількість на багатомільйонне слов'янське населення? Чи така мала кількість дає право безпомилковості й категоричності в твердженнях, що всі слов'яни є короткоголовими?

Др. Коперницький не деталізує, скільки з тих 142 черепів походило з давніх могил, а скільки з-поміж них було з пізніших епох або навіть з недавнього часу. Далі. Чи антропологія одержала незламне переконання, що череп слов'янина з віддалених епох нічим не відрізняється від сьогодишнього, а якщо відрізняється, то яке саме відношення давніх черепів до сучасних, в одній і тій самій місцевості? Чи на всі ці та багато інших питань антропологія може нам точно відповісти, а якщо ні, в такому разі чи може змусити нас безумовно вірити в результати, які дали ці 142 черепи?

Тим більше, тут постає інше питання: сам др. Коперницький визнає, що на 10 черепів з українських курганів знайшов заледве два короткоголові, усі ж інші були довгоголові. Далі, що з 22 черепів з курганів поблизу Києва також тільки два були короткоголові, натомість показник усіх інших становив від 67–79. Додає насамкінець, що й Вайсбах у Чехії знайшов довгоголові черепи.

Серед цих труднощів слушно каже др. Котляревський: «Нехай же буде дозволено археологові питати, як далеко він може використовувати антропологічні дослідження, маючи на увазі становище, яке ця наука тепер займає, і наскільки велику користь приносить порівняльна краніологія для археології та історичної етнології?»⁷³

Той самий знаменитий археолог наводить думку академіка Бера, який усе життя працював над дослідженнями у сфері антропології та

етнології. «Якби ми хотіли, – каже Бер, – робити висновки з самого тільки складу черепів, у такому разі ми були б змушені шукати спільну колицу німців і тунгусів. Тому-то порівняльна антропологія, як і кожна інша наука, повинна працювати над накопиченням великої кількості поодиноких прикладів, щоб у майбутньому дійти до загальних і однозначних результатів».

Не один Бер такий поміркований у своїх висновках. Той самий Реціус, на якого посилається др. Коперницький, не менш поміркований, коли виголошує пам'ятні слова до того самого др. Коперницького: «Облиш, пане, всілякі передчасні висновки!»⁷⁴

Найвиразніше та найясніше висловив свою думку вчений др. Вірхов на конгресах у Брюсселі й Стокгольмі (1872 і 1874), де, згідно з Кватрефагесом (Quatrefages), людські раси можна буде визначити з тих черепів, які вже досліджені антропологами. На думку Вірхова, «ця кількість черепів ще недостатня, треба чекати, поки колекції збільшаться, і результатів не можна сподіватися, хіба що за якихось років десять». Проф. Вірхов додає притому, що «різниця розмірів, які наука прийняла за характерні, трапляються не лише між екземплярами людських черепів різних народів, але навіть в лоні тієї самої родини».

Теорія поділу черепів на довгоголові та короткоголові не є ще цілком визнана антропологами. Якби між ними панувала цілковита згода! Але де там!

Гакслі (Huxley) приписує монголоїдам черепи, які стоять між довгоголовими та короткоголовими; слов'ян же, тевтонців, скандинавів ставить разом, посередині між довгоголовими та короткоголовими (шкіра світла, очі блакитні, волосся ясне, густе). Голови лапландців округлі, короткі; голови ескімосів і гренландців дуже довгі, однак усі ці народи належать до монгольської раси. Натомість капітан Голл (Hall)⁷⁵, описуючи ескімосів, твердить, що матері ескімосів надають голові дитини штучну конусоподібну форму, вдягаючи на голову шкіряну шапку, що дуже тісна й міцно тримається на голові.

Велкер (Welker), відповідно до загальної форми черепа, ділить їх на 5 форм, ті, що мають череп плоский і широкий. Велкер і Брок

⁷² Розділ фізичної антропології, який використовує дані краніометрії (техніка обрахунку кісток черепа, для проведення антропологічних досліджень). (Прим. наша)

⁷³ Древності 1868, т. I, 173.

⁷⁴ «Lassen sie alle Spekulationem bey Seite». Ob. Kijewskija Uniwersitetskija Izwiestija, стаття Коперницького, 1861, № 1.

⁷⁵ Life with the Esquimaux, Лондон, с. 520.

(Brook) дійшли навіть переконливого висновку, що довгота й короткість становлять лише надмірність, у першому й другому разі випадкову, що залежить від багатьох інших обставин і трапляється в усіх народів та племен. Інші, як Бернард Девіс (Bernard Davis), Крос (Krause), той же Велкер, шукають зовсім інших підстав для вимірювання черепів. Проф. Вірхов на брусельському конгресі, щоб показати, до яких помилкових результатів можуть призвести аналогії, показував черепи двох злочинців, відсічених кілька років тому. Їхні риси характерні, спільні з властивостями черепів, знайдених у гроті Фурфооз (Furfooz). Тож можна було б на основі цього висунути теорію і походження злочинців у загальному вивести від троглодитів⁷⁶.

Тож неможливо безумовно покладатися на результати вимірів краніології. Найвідважніші уми присвячують свої праці антропології, думки й погляди дискутують між собою, вирує наукове життя, однак досі самі кефальні показники не можуть бути для археолога підставою для висновків. Антропология з краніологією, безперечно, мають велике майбутнє, але почекаймо поки що, як радить знаменитий Вірхов, років десять, а тоді, може, та сама антропология поверне нам нашого довгоголового Казимира Великого до слов'янської родини. Можливо, тоді й наші скромні покутські черепи знайдуть потрібне застосування до своїх могил, якщо сьогодні, наче якісь паразити, спочивають у слов'янських могилах, хоча самі нібито не слов'яни.

⁷⁶ Ми не порушимо тут питання про відмінності між черепами жінок і чоловіків, питання, яке так само не можна вважати цілковито вирішеним. Велкер, наприклад, відкрив, що майже в усіх рас жіночі черепи довші, ніж чоловічі; а Вайсбах знайшов у австрійських жінок середній показник ширини – 82,5 і схильність радше до широкої голови. Цікаві щодо цього подробиці недавно виданої Оскаром Пешелем (Peschel) праці «Етнографія» (Völkerkunde) (Лейпциг, 1875). Вірхов відверто визнав (у своїй праці про стародавній череп у Копенгагені): «Я не завжди можу провести певні межі між чоловічими та жіночими черепами, а тому волю цієї праці не виголошувати, щоб не ставити поділу довольного й сумнівної».

ріал з кінця XVI-XVIII ст., середньовічні описи королівських і магнатських містків, виступи з приватної і державної архівної справи... і досі лежить мертвим капіталом відомостей, які не можуть стати (зокрема щодо старшої Галичини), дослідники його майже не використовують.

Закінчуючи наш звіт про екскурсію на Покуття, ми повинні тут засвідчити нашу глибоку подяку всім, хто нам допомагав торувати дороги в пошуках, ознайомлював з місцевими пам'ятками і давав докази найживішого співчуття до археологічних досліджень, а саме членові академічної комісії п. Вл. Пшибиславському, панам Гжегожеві Лукасевичу та його синові Казимежу Кастанові, В. Богасевичу, Теодорові Теодоровичу й п. Сівіцькому⁷⁷.

Відомості про діяльність українських колоністів в Україні (1825–1880) С. Я. Якович, Київ, 1989.

⁷⁷ Під час пошуків у Хотимирі були присутні: покійний посол Агапович, В. К. Кшиштофович, п. Давидовський, А. Т. Якубовський, В. Рихарський і майже все населення Хотимира. А в Чортівці пп. Францішек Альбіновський, Наршиз Модзольський, К. К. Лукасевич, Людвік Біскульський. Протягом усіх моїх пошуків на Покутті присутнім був п. Антоні Шнайдер, якому з присмирення висловлюю щире вдячність за рвуну допомогу в дослідженнях, особливо могил у Хотимирському лісі, де виключно під його наглядом було відкрито чудові екземпляри зброї й кам'яних знарядь. До постійних робіт біля могил Хотимира й Живачева були залучені Косінський Станіслав, Зубжицький Сабін, Олексій, Стефан та Анджей Нагірняки (хотимирська шляхта); Павло Стасюк, Анджей Хаба, Іван Слободян, Косінський Пйотр та інші. У Чортівці: Ігнацій Голуб, Миколай Бойчук, Василь Сергенюк, Ілько Грицанюк та інші.

Дослідники Покуття

Шибицлавський Владислав (1830–1908), археолог, етнограф. Народився в Галичині (с. Джурків), виховувався при колегіумі отців-сзуїтів у Львові. Разом з Кіркором і Коперницьким провів у східній Галичині сотні розкопок прадавніх захоронень, курганів. Перший розпочав розкопки в Городниці – одній з найбагатших на археологічні пам'ятки місцевостей Галичини. 1870 р. розкопав тут кременярську майстерню, досліджував оборонне городище, розташоване на вершині 150-метрового пагорба. Судячи з тогочасних описів, у верхніх шарах городища дослідники виявили житлові споруди й потужний культурний горизонт княжого періоду зі скляними браслетами, бронзовими оздобами, глиняними й крем'яними виробами.

Коперницький Ізидор (1825–1891), антрополог, лікар. Народився в Звенигородському повіті в Україні, вчився в кількох гімназіях, у Київському університеті, на медичному факультеті. Його наукові заслуги значні й багатосторонні. Оpubлікував близько 100 праць, з яких 40 антропологічних, 25 археологічних, 20 етнографічних і етнологічних, кілька лінгвістичних, медичних. Став першим польським антропологом, що торував дорогу сучасним трактуванням цієї науки. Висунув, між іншим, ідею щодо кровної спорідненості циганів з індусами. Кілька його праць стосуються також антропологічної характеристики населення Галичини – українців, поляків, євреїв.

Шнайдер Антоні (1825–1880). Син німецьких колоністів в Україні, усе своє життя присвятив створенню історико-географічного словника Галичини. Незважаючи на постійні злидні, десятиріччями нагромаджував матеріали з історії та географії нашого краю. Саме Шнайдер подав Площанському думку скласти фундаментальний опис Галичини, допомагав тому при написанні перших нарисів. На жаль, уряд припинив фінансування Краєзнавчого архіву Галичини, укладеного Шнайдером, внаслідок чого автор покінчив життя самогубством. Краєзнавчий архів... був вивезений до Кракова. Він складається з кількох тисяч статей, упорядкованих за алфавітом назв місцевостей. У статтях зібрано оригінальний актовий мате-

ріал з кінця XVI–XVIII ст., середньовічні описи королівських і магнатських маєтків, витяги з преси і т. д. Краєзнавчий архів... і досі лежить мертвим капіталом від 70-х років минулого століття (зокрема щодо східної Галичини), дослідники його майже не використовують.

Вступ.....

1. Перші часи з палеолітичного віку, кістки великих тварей, печери.....

2. Городища, звали, вали, плани, палики, могилки.....

3. Циркопоясницькі пам'ятки культури бронзи, етнологічна значна, історичні джерела.....

4. Дослідження курганів, могил у Живочині, Хитівці, Обертівці, Чортківці, Залісському, Залісній, Мухоморці, Слобідці Пилипівській.....

5. Ритуальні дослідження.....

6. Дослідження Покуття.....

там і зникливі породи рослин середовища, то XIV-XV століття з кінця XVI-XVII століття, внаслідок масового вивезення металів (зокрема) втілює в собі величезну кількість матеріалу, який до цього часу не знайдено. (Література: Кондратюк Одош).

Пашабицький Владислав (1820-1908), археолог, етнограф. Народився в Галичині (с. Дукорів), виховувався при колегіумі отців єзуїтів у Львові. Разом з Кіркером і Коперницьким працює у східній Галичині, сотні десятків прадавніх захоронень, курганів. Першим розкопав курган в Городищі – один з найбільших на археологічній пам'ятці містечка Галичини. 1870 р. розкопав тут крем'яну майстерню, досліджував оборонне городище, розглядаючи на вершині 150-метрового пагорба. Судячи з тогочасних описів, у верхніх шарах городища дослідники виявили житлові споруди й селушній культурний горизонт зв'язного періоду зі скляними браслетами, бронзовими оздобами, предметами й крем'яними виробами.

Коперницький Іван (1825-1891), антрополог, лікар. Народився в Закарпатському повіті в Україні, вчився в кількох гімназіях, у Київському університеті на медичному факультеті. Його наукові заслуги значні й багатогранні. Опублікував близько 100 праць, з яких 40 антропологічних, 25 археологічних, 20 етнографічних і етнологічних, кілька дитячих, медичних. Став першим польським антропологом, що торкнувся сучасним трактуванням цієї науки. Висунув, між іншим, гіпотезу щодо кровної спорідненості єгиптян з індусами. Кілька його праць стосуються також антропологічної характеристики населення Галичини – українців, поляків, євреїв.

Шнайдер Антоні (1825-1910). Син німецьких колоністів в Україні, усе своє життя присвятив створенню історико-географічного словника Галичини. Незважаючи на постійні злидини, десятиріччями нагромаджував матеріал з історії та географії нашого краю. Саме Шнайдер подав Пшошанському думку скласти фундаментальний словник Галичини, допомагав йому він написавши перших нарисів. На жаль, уряд припинив фінансування Кресназького архіву Галичини, укладеного Шнайдером, внаслідок чого автор покінчив життя самогубством. Кресназький архів... був знищений до Кракова. Він складається з кількох тисяч сторінок, упорядкованих за воєводствами місцевостей. У статтях зібрано оригінальний актовий мате-

Г. А. Кіркер

Зміст

Покуття

Від упорядника	4
Вступ	7
I. Первісні часи з епохи кам'яного віку, кістки велетенських тварин, печери.....	10
II. Городища, замки, вали, шанці, шляхи, могили	15
III. Ідолопоклонницькі пам'ятки: скульптури богів, язичницькі звичаї, історичні джерела.....	32
IV. Дослідження курганів і могил у Живачеві, Хотимирі, Обертині, Чортівці й Підвисокому. Залізні вироби зі Слобідки Пільної	46
V. Результати досліджень	64
Дослідники Покуття	76

Кірко А. Г.

Покуття

з археологічного погляду

(1874 р.)

Дослідження

Перекладено з видання: Kirko A. H. Rozprawy isprawozdania z posiedzenia wydziału historyczno-filozoficznego Akademii umiejętności. – Kraków, 1876. – T. 5. – S. 209–314.

Кірко Адам Гонорі

К43 Покуття з археологічного погляду. – Коломия: Вік, 2009. – 80 с.

ISBN 966-550-018-X

Доля книжок, як і людей, бувають різними. Майже всі примірники праці вченого Адама Кірора були знищені гітлерівцями в часі Другої світової війни. Дивом знайдене і перекладене з польської археологічне дослідження Покуття XIX ст. містить надзвичайно цікаві відомості про частину українських земель між Дністром і Прутом, людей, що їх заселяли.

Багато фактів свідчать про ширю любов ученого до Покуття і повагу до покутян, чимало викладеного в книжці-дослідженні носить сенсаційний характер.

ББК 84УКР6

Упорядник	Богдан Купчинський.
Видавничий редактор	Михайло Андрусак.
Літературний редактор	Дмитро Карп'як.
Комп'ютерна верстка	Тарас Дольницький.
Коректор	Ольга Солоджук.

Завно до складання 14.05.2009 р. Підписано до друку 30.06.2009 р.
Вид. № 686. Замовлення 18149. Тираж 1000.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 2,33. Папір офсетний № 1. Друк офсетний.

Видавничо-поліграфічне товариство «Вік»
Коломийська друкарня ім. Шухевича
Свідчення про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ІФ, №15 від 18.07.2001 р.
78200, Коломия, Гетьмана І. Мазеги, 235. Тел. (03433) 2-34-06, 2-49-37.

